

EESTI KIRJANIKE LOOMINGULISED KOMANDEERINGUD STALINISMI AJAL

Aive Mandel

Iseloomustades kirjanduse sovetiseerimise meetodeid sõjajärgsel kümnendil, on tihti kasutatud “piitsa ja prääniku” kujundit. Kultuurielu nõukogude mallidele vastavaks kohandamisel kasutas võim nii surve- kui ka meelitusvahendeid: ühelt poolt keelamine, kontrollimine ja karistamine, teiselt poolt motiveerimine läbi mitmesuguste erihüvede. Põhjalikumat uurimuslikku käsitlemist on seniajani leidnud esmajoones selle metafoori esimene pool. On olemas ülevaated nõukogude võimu repressiivpoliitikast kultuuritegelaste suhtes, loometegevuse allutamisest parteilisele kontrollile, tsensuurist, raamatute keelamisest ja hävitamisest.¹ Reas artiklites on pühendatud olulisemate autorite poliitiliste ning loominguliste valikute analüüsimisele.² Kirjeldatud on sedagi, milliseks kujunesid toonased ilukirjanduslikud tekstid ise, allutatuna Nõukogude Liidus ainuvalitseva sotsrealismi põhimõtetele.³

Stalinistliku režiimi poolt läbi viidud “puhastused”, aga ka läände põgenemine ning sunnitud või vabatahtlik vaikimine harvendasid

¹ Kaljo-Olev Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* (Tallinna Raamatutrükikoda, 1996); Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn 2007), 624–666; Sirje Olesk, *Tõdede vankuval müüril: artikleid ajast ja luulest* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002) ja rida eraldiseisvaid artikleid; Pekka Lilja, “Ždanovlusest sulailmadeni: märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast”, *Keel ja Kirjandus*, 3–5 (1990), 156–166, 229–238, 286–294; Tiiu Kreegipuu, “Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 352–388.

² Sirje Olesk, “Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper”, Olesk, *Tõdede vankuval müüril*, 89–101; Jaan Undusk, “Stalinismi müstilised ja maagilised märgid”, *Akadeemia*, 9 (1994), 1863–1889; Toomas Haug, “Lahkumine tuuliselt rannalt: Aadu Hint 100”, *Looming*, 1 (2010), 96–115.

³ Cornelius Hasselblatt, “The fairy tale of Socialism: how “socialist” was the “new” literature in Soviet Estonia?”, *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ed. by Olaf Mertelsmann (Tartu: Kleio, 2003), 227–236; Veiko Märka, “Kala hakkas mädanema südamest. (Sotsialistlikust realismist ENSV kirjanduses 1945–1953)”, *Vikerkaar*, 10–11 (1998), 81–111.

kirjanikkonda suuresti just kõige võimekamate autorite arvelt, mis paratamatult peegeldus kirjanduslikus produktsioonis. Lisaks pärssisid loome-tegevust kõige üle valitsev ebakindluse ja hirmu õhkkond, kirjandusele esitatavad ranged, kuid ühtlasi mitmeti tõlgendatavad reeglid, ennustamatu kriitika ning komplitseeritud kirjastamisprotsess.⁴ Selle kõrval oli aga kirjanikel kui “inimhingede inseneridel” nõukogude ühiskonnas kanda oma oluline roll – inimeste “kasvatamine” ja nende mõttemaailma vormimine. Seega tuli kirjanduslikku tegevust lämmatavate võtete kõrval kuidagi ka soodustada. Režiimi pakutavatel hüvedel oli siin kahtlemata oma osa.

Sageli on rõhutatud, et kirjanikuseisus oli prestiižne, sellega kaasnesid aunimetused, rahalised preemiad ja helde honoraripoliitika, reisimisvõimalused, eelised ravituusikute, elamispinna või auto muretsemisel. Uurimuslikul tasandil on aga sellele kultuuripoliitika küljele seni vaid õige napilt tähelepanu pööratud.⁵ Riigivõimu püüd institutsionaalse toetuse ning tunnustuse läbi kirjandusprotsessi mõjutada pole midagi nõukogude režiimile ainuomast, seni ongi see vaatenurk märksa rohkem käsitlemist leidnud näiteks sõja-eelse Eesti vabariigi kui ka hilisema perioodi puhul.⁶ Nõukogude ning eriti stalinismi aja kontekstis omandasid aga kõikvõimalikud kirjanduse toetamise, suunamise või kontrollimise vormid ajastuomased erijooned: neist kujundati sovetiseerimispoliitika tööriistad, mida rakendati nii varasemast kui ka hilisemast perioodist märksa ahtamates ideoloogilistes raamides ning selgemalt väljendatud eesmärkide nimel.

Loomingulisi komandeeringuid võib lugeda üheks kirjandusliku tegevuse ergutamise viisiks. Tegemist oli lähetustega, mis võimaldasid kirjanikel tutvuda “nõukogude tegelikkusega”, finantseerides sõite kolhoosidesse-sovhoosidesse, kaevandustesse ja tehastesse nii Eesti NSV piires kui ka Nõukogude Liidus laiemalt. Reisi järel tuli nähtut võimudele meelepärasel kujul lugejateni vahendada, sarnaselt kirjanikega kasutasid loomingulisi komandeeringuid veel ka kunstnikud ning teised loovisikud. Loomingulised komandeeringud toimisid seega ühtaegu nii majandusliku toetamise kui ka sisulise suunamise vormina, nende toel pidi kunst

⁴ Vt Sirje Olesk, ““Laine põhi”: kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953”, *Võim ja kultuur*, koost. Arvo Krikmann, Sirje Olesk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003), 465–478.

⁵ Sissejuhatuse nõukogude honoraripoliitika põhimõtete selgitamiseks on teinud Eve Annuk, “Honoraripoliitikast Eestis stalinismi perioodil”, *Methis*, 7 (2011), 41–54.

⁶ Marin Laak, “Kultuurkapitali lugu 1920. aastate kirjanduskriitika mõistmiseks”, *Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat. Paar sammukest*, 13 (1996), 35–57; Öie Elango, “Eesti kultuuri toetamispoliitika aastail 1919–1940”, *Looming*, 1 (1992), 92–106; Jüri Uljas, *Eesti Kultuurkapital 1921–1941* (Tallinn: Eesti Kultuurkapital, 2005); Kristi Raudmäe, “Kirjanduse auhindamised Eestis 1918–1940”, *Keel ja Kirjandus*, 6 (2009), 426–443.

ja kirjandus täituma nõukogude võimu seisukohalt olulise materjaliga majanduslikust ülesehitusest, rahvaste sõprusest jne. Loomingulisi komanderinguid rahastati Kirjanike Liidu poolt nõukogude aja lõpuni, ent just stalinismi perioodil oli nende seotus võimu poliitiliste taotlustega kõige silmatorkavam.

Loomingulised komanderingud kujutavad endast suhteliselt kitsast ning selgelt määratletavat osa sõjajärgse kümnendi kirjanduselust, selle seni teiste küsimuste raames vaid riivamisi puudutatud teema põhjalikum käsitlemine võimaldab vaadelda ühe konkreetse sovetiseerimisvahendi toimimist. Selgitamiseks loominguliste komanderingute tähendust, on neid käesolevas artiklis vaadeldud kolmest erinevast vaatepunktist. Kuivõrd just võimu poolt kirjandusele pandud kohustused löid vajaduse loominguliste komanderingute järele ja nende ellurakendamine toimus läbi nõukogulike, parteiliselt kontrollitud institutsioonide, siis on esiteks selgitatud, milline oli komanderingute eesmärk võimu perspektiivist.⁷ Teiselt poolt on vastukaaluks huvipakkuv kirjanike endi suhtumine komanderingutesse.⁸ Kolmandaks tuleb loomingulisi komanderinguid kirjanduse sovetiseerimise vahendina käsitledes küsida, kuivõrd vastas nende toel sündinud looming partei ootustele ja nõukogude eeskujudele.

Kirjanike suunamine komanderingutele

Nõukogude võim muutis kirjanduse propagandasüsteemi osaks, sellega seoses muutus ülioluliseks ka kirjanduses kajastatav teemadering. Muu hulgas nõuti kirjanikelt alatasa just kõige aktuaalsemate küsimuste puudutamist. See aga, mida loeti "aktuaalseks", sõltus partei hetkevajadustest ning oli pidevas teisenemises. 1945. aasta algul oli EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm soovitanud kajastada ilukirjanduses

⁷ See peegeldub selgeimalt Eesti Nõukogude Kirjanike Liiduga [ENKL] seonduvates arhiiviallikates: esiteks ENKL-i materjalides, mis asuvad osaliselt Riigiarhiivis [ERA], f. R-1765 ning osaliselt Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis [EKLA], f. 301 – ENKL ja f. 258 – ENKL-i Tartu osakond; teiseks ENKL-i majandusorganisatsiooni NSVL Kirjandusfondi Eesti Vabariikliku Osakonna (EVO) materjalides (ERA, f. R-2067); kolmandaks ENKL-i parteialgorganisatsiooni koosolekute protokollides Riigiarhiivi filiaalis [ERAF], f. 2477 – loominguliste liitude parteialgorganisatsioonide dokumentide kollektsioon, varem: ENSV Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioon, f. 2473.

⁸ Kohustuslikust poliitilisest retoorikast läbi imibunud ametlike dokumentide kõrval aitavad sellele küsimusele valgust heita kirjanike isiklikku laadi ülestähendused. Loomingulisi komanderinguid on oma päevikus puudutanud Oskar Luts ning kirjades Ilmi Kolla. Oskar Luts, *Viimane päevik 1944–1952* (Tartu: Virgela, 1996); Eve Annuk, "Ilmi Kolla viis kirja aastatest 1951–1954", *Tuna*, 3 (2007), 121–130; Ilmi Kolla isikufond, EKLA, f. 220.

valdkondi nagu “Suur Isamaasõda, eesti rahva ja kõigi nõukogude rahvaste võitlus saksa okupatsiooni vastu, seltsimees Stalin suure rahvaste juhina, meie rahva minevik ja ta progressiivne võitlus.”⁹ Õige pea aga rõhuasetused muutusid.

1946. aasta tähistas ideoloogilise pealetungi algust kirjandusele, käivitus rünnak kirjanduse “apoliitilisuse” vastu, mille üheks ilminguks oli uute kultuuripoliitiliste suundade sõnastaja Andrei Ždanovi sõnul ka kõrvale hoidmine kaasaegsematest teemadest.¹⁰ Kohalikule tasandile vahendati uued nõudmised Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu (ENKL) II kongressil novembris 1946¹¹ ning partei- ja kultuurijuhtide suundanäitavate artiklite ja sõnavõttude kaudu. Kuigi sõjasündmustik jäi igati soositud materjaliks, pidi see rahuajal ometi oma positsioone loovutama. Nõukogude Liidu elukorralduse alustaladeks olid juba alates esimesest viisaastakuplaanist (1928–32) saanud kollektiviseerimine ning forsseeritud industrialiseerimine. Vastavalt oli Nõukogude Vene sotsrealistlikku kirjanduskaanonisse juba sõja eel arvatud rida niisugustest teemadest kantud teoseid. Katerina Clark on nõukogude romaani analüüsidest välja toonud kuus erinevat romaanitüüpi, rõhutades, et teiste seas oli selgelt levinuim (ja ühtlasi kõige ritualiseeritum) just nn tootmisromaan – romaan sellest, kuidas plaan sai täidetud või mõni ehitusprojekt ellu viidud.¹²

Esimese sõjajärgse viisaastakuplaani (1946–50) vastuvõtmisega seoses oodati ka vastliidetud alade kirjanduselt sarnast transformatsiooni. “On palju võrdkohti ja sarnasusi tolle esimese viisaastaku olukorra ja käesoleva viisaastaku olukorra vahel Eestis”, märkis 1946. aasta suvel Kirjanike Liidu esimees Johannes Semper uusi suundi selgitavas artiklis “Viisaastak ja kirjandus”.¹³ Kirjanikelt oli sel puhul spetsiaalselt uuritud nende tuleva viie aasta plaane. Neid analüüsidest konstateeris Semper, et kaasajateemat sisaldus neis plaanides kaugelt liiga vähe: näiteks ainult üks kavandatav romaan põlevkivitööstusest, kõigest kolm teost seoses maareformiga.

⁹ Nikolai Karotamm, “Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a.”, Nikolai Karotamm, *Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi: kõnesid ja kirjutusi 1942./1947. a.* (Tallinn: RK Poliitiline Kirjandus, 1947), 14–44 (39).

¹⁰ Lilja, “Ždanovlusest sulailmadeni”, 161–163.

¹¹ 1946. aastal toimunud kongressi loeti kaasaegsete poolt formaalselt ENKL-i I kongressiks. Tagantjärele on hakatud I kongressiks nimetama 1943. aastal Moskvast peetud ENKL-i asutamiskonverentsi (kongressi õigustes). 1946. aasta 24.–26. novembril toimunud kongressi loetakse vastavalt II, 1954. aastal toimunud III kongressiks jne.

¹² Katerina Clark, *The Soviet novel: history as ritual* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2000), 255–257.

¹³ Johannes Semper, “Viisaastak ja kirjanikud”, *Looming*, 7–8 (1946), 779–891 (785)

Seejuures on kujukas, et Semper paigutas “mineviku” alla koos teoorjuse ning sajandivahetuse aegadega ka kõige hiljutisemad sündmused, näiteks nõukogude võimu kehtestamise 1940. aastal.¹⁴ Kuid piiri võidi tõmmata veelgi lähemale: “Meie temaatika lonkab kogu aeg elule järele. Üle kahe aasta on kestnud riigi ülesehitust, kuid valdav osa temaatikast tegeleb ikka veel möödunud ajaga, okupatsiooniajastu alguse või lõpu sündmustega,” märkis Karl Taev Kirjanike Liidu II kongressil.¹⁵

Viisaastakuplaani ning majandusliku ülesehitusega seonduvate kirjanuslike kohustuste tutvustamisega kõrvuti kerkis esile ka loominguliste komanderingute mõte. “Nõukogude kirjanik [...] peab liikuma inimeste keskel, maal, tehases, kaevanduses, jälgima inimesi tööl ja puhkusel. [...] Ta ei saaks kujukalt ega veenvalt kirjeldada viie aasta plaani teostamiskäiku, kui ta pole näinud värtdate keerlemist, kuulnud masinate undamist,” märkis Semper.¹⁶ ENKL-i sekretär Paul Viiding andis aga teada, et juba olevatki õhus kavatsus organiseerida kirjanikele kas pikemaajalisi komanderinguid või lühemaajalisi ühiseid “õppekäike” keskustesse, mis “seisavad meie aktuaalsete huvide tulipunktis”.¹⁷

Tegelikkuse vaatlemine ja kirjeldamine pidid muidugi mahtuma sovetliku ideoloogia raamidesse. Ametlikus kõnepruugis esinesid alatihti kõrvuti kaks manitsust: esiteks liikuda ringi ning jälgida inimeste elu ja tööd, teiseks aga süveneda poliitilisse kirjandusse ning tegeleda aktiivselt poliitõppega, et osata kõike nähtut parteiliselt õigesti tõlgendada. Kirjanikul tuli leida ja paberile panna see, mis oli “tüüpiline” nõukogude elule – kõikjal oli tarvis näha helge tuleviku heiaastusi, taandades oleviku puudujäägid kodanlikeks iganditeks. Sisuliselt ei nõutud kirjanikult mitte kaasaja kujutamist, vaid et sündmustikus, mis rullub lahti äratuntavalt kaasaegses ajas ja ruumis, mängitaks läbi müüti peagi saabuvast sotsialismist.: “Õige kirjandus peab ajast ette ruttama. [...] Ta peab viie aasta plaani teostajaid aktiveerima, istutama neisse tahet ja hoogu.”¹⁸

Kirjanike kursisolek päevapoliitiliste vajadustega tagati esmajoones läbi kõiki kirjanikke koondanud ENKL-i ning eriti selle parteialgorganiatsiooni. Selliste parteirakukeste võrgustiku kaudu toimus kõige vahetumalt parteiline suunamine ja järelvalve igas eluvaldkonnas.¹⁹ Stalinis-

¹⁴ Semper, “Viisaastak ja kirjanikud”, 787–788.

¹⁵ Karl Taev, “Eesti nõukogude proosakirjandusest”, *Looming*, 1–2 (1947), 59–67 (66).

¹⁶ Semper, “Viisaastak ja kirjanikud”, 790.

¹⁷ Paul Viiding, “Kirjanduse aktuaalsusest”, *Looming*, 7–8 (1946), 892–900 (899).

¹⁸ Semper, “Viisaastak ja kirjanikud”, 786.

¹⁹ *Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991*, koost. Enn Tarvel (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2009), 6.

miaegse võimuladviku püüd kontrollida pisiasjadeni kõike ühiskonnas toimuvat oli aluseks mõnelegi omalaadsele kombele. Enesestmõistetavaks sai, et riigi kõrgem juhtkond arutas poliitiliste, majanduslike ja kaitseküsimuste kõrval ka kunstiasju, andes juhtnööre romaanide ja skulptuuride tootmiseks.²⁰ Nii tegeleti ka EK(b)P Keskkomitees kirjanikele ülesannete jagamise ning nende töö hindamisega. Paralleelselt tuli omakorda Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioonis (nagu teisteski loomeliitides ning paljudes muudes asutustes ja organisatsioonides) arutada partei otsuseid põllumajandusest, tööstusest või rahvusvahelistest suhetest.

Eialgu võisid niisugused teemad loomeinimestes segadust tekitada. Raili Nugin on illustreerinud seda näitega Kunstiinstituudi parteikoosolekust, kus 1947. aasta kevadel partei põllumajandusalast otsust heaks kiites peeti vajalikuks juurde lisada, et tegelikult instituudil selle otsusega küll midagi pistmist ei ole.²¹ Ent mõne aja möödudes selliseid möödalaskmisi enam ette ei tulnud. Taoliste küsimuste seos kirjandusega oli jäädvustatud juba Nõukogude Kirjanike Liidu (NKL) 1934. aasta põhikirjas,²² viimane oli aluseks ka ENKL-i põhikirjale. “Nõukogude eesti kirjanike ja kirjanduse ülesanded, selle kirjanduse sisu ja eesmärgid määratakse ära kommunistliku partei ja nõukogude võimu poliitikaga, meie tööraha poliitikaga,” selgitas Karotamm oma tervituses Kirjanike Liidu kongressile.²³

1940. aastate teisel poolel oli riigivõimu seisukohalt üheks peamiseks valuküsimuseks kahtlemata põllumajandus. Samaaegselt oli maaelu probleematika arutamine Kirjanike Liidus sel perioodil nii sage, et omal moel kajastubki kollektiviseerimise protsess ka Kirjanike Liidu arhiivimaterjalides: mida selgemaks muutus surve põllumajandusele, seda intensiivsemalt propageeriti selle teema kajastamist kirjanduses, kutsudes ühtlasi kirjanikke üles “tulema välja kabinettidest” ja liikuma ringi rahva seas. Ajapikku rakendatigi sel eesmärgil töösse loomingulised komanderingud.

²⁰ Boris Groys, “Stalin-stiil”, *Akadeemia*, 2–5 (1998), 417–446, 635–670, 855–894, 1083–1110 (638–639).

²¹ Raili Nugin, “Instituutide roll nõukogude kunstipoliitikas ning neist lahtirakendamise mõjud 1990. aastatel”, *Acta Historica Tallinnensia*, 8 (2004), 61–76 (66).

²² “Kirjanduse kunstilise meisterlikkuse, tema ideelis-poliitilise külluse ja praktilise mõjukuse kasvu otsustavaks tingimuseks on kirjandusliku liikumise tihe ja vahetu side partei ja nõukogude võimu poliitika aktuaalsete küsimustega, kirjanike rakendamine aktiivsele sotsialistlikule üleshitustööle, konkreetse tegelikkuse tähelepanelik ja sügav tundmaõppimine kirjanike poolt.” *Ustav Soyuzu Sovetskikh Pisatelei SSSR, Pervyi Vsesoyuznyi s'ezd sovetskikh pisatelei, 1934: stenograficheski otchet*, pod. red. I. K. Luppola (Moskva: Sovetskii pisatel', 1990), 712–714.

²³ “EK(b)P KK sekretäri N. Karotamme tervitus EN kirjanike I kongressile”, *Looming*, 1–2 (1947), 3–5.

Vahetult sõjajärgseil aastail arenesid sündmused põllumajanduses pigem ettevaatlikult ja aeglaselt. Selgem pööre põllumajanduse soveteerimisel toimus 1947. aasta kevadel. Maal väljendus see järsus maksutõusus, mille abil loodeti kolhoosidesse astumist tagant tõugata.²⁴ Ka kirjanikkonnast ei läinud need arengud mööda: 1946. aasta lõpus loodud Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosolekuil tuli 1947. aastal põllumajandus eraldi küsimusena arutamisele kolmel korral. Veebruaris oli Moskvas toimunud esimene sõjajärgne ÜK(b)P Keskkomitee pleenum, mis oli pühendatud põllumajandusele.²⁵ ENKL-i parteiorganisatsiooni koosolekul arutati sama pleenumi küsimust märtsikuus, nõudes koheselt reaalseid tegusid: muu hulgas kohustati Kirjanike Liidu juhatust võimaldama kirjanikele materjali kogumiseks loomingulisi komandeeringuid Eesti NSV ja Nõukogude Liidu põllumajanduskeskustesse.²⁶ Asja tõsidust näitas see, et seniste tegetamatajätmist tõttu konkretiseeriti suve keskel uuesti nõudmisi nii kirjanikele kui ka Loomingu ning Sirbi ja Vasara toimetusele.²⁷ Uute ja täpsemate kohustuste täitmist kontrolliti septembris, sedapuhku osutusid need enam-vähem täidetuks.²⁸ Ülesannete jagamine ning tulemuste kontroll toimus sünkroonis põllumajandusaastaga.

Kirjanike jaoks oli aga probleemiks see, kuidas täpselt nõutud teemale läheneda. Olukorda maal pingestasid võimuesindajate ja talurahva keerulised suhted ning metsavendade võitlus, mistõttu polnud lihtne tajuda õhukest ja ebakindlat piiri kohustusliku, lubatu ning keelatu vahel. Septembris 1947 korraldatigi parteiliikmetest kirjanikele midagi konsultatsioonilaadset. Aleksander Aule (EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooni osakonna juhataja asetäitja) jagas näpunäiteid maaelu kajastamiseks kirjanduses. Näiteks, kas on lubatud kujutada “banditismi”? Seda võivat küll teha, aga mitte süžee pealiinina ning sobilik oleks näidata ainult üksikut bandiiti. Aule pani kirjanikele südamele, et nende teoseid loetakse ka välismaal ja seepärast polevat sellise teema käsitlemine kasulik. Veel uuriti, kas ja mismoodi puudutada kirjanduses kolhoose. Sellest käskis Aule hoiduda,

²⁴ Olaf Mertelsmann, “Turumajanduselt käsumajandusele”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 419–492 (469–470).

²⁵ Olev Liivik, “EKP Keskkomitee rahvamajanduse valitsemisel”, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, koost. Enn Tarvel (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002), 209–241 (224).

²⁶ ENKL-i parteialgorganisatsiooni koosoleku otsus, 21.3.1947, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 22, l. 18.

²⁷ ENKL-i parteialgorganisatsiooni protokoll nr 18, 16.7.1947, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 22, l. 39–43.

²⁸ ENKL-i parteialgorganisatsiooni protokoll nr 21, 10.9.1947, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 22, l. 49–49p.

öeldes resoluutselt: “Praegu veel kirjanike jaoks meil kolhoosi ei ole.” Küll aga soovitas ta demonstreerida kolhooside tegevust väljaspool Eestit ning rõhutada siinsete talupoegade iseeneslikku püüdu kollektiivsuse poole, näiteks kirjeldades talguid.²⁹

Tegelikkuses oli Moskvas juba sama aasta kevadel vastu võetud salajane otsus Baltikumi kollektiviseerimisest. Vargsi algas liikumine kolhoosikorra suunas.³⁰ Seejuures on näha, et kirjanikele jagatavad juhtnöörid kooskõlastati jooksvalt poliitiliste eesmärkidega. Esialgne kollektiviseerimise plaan nägi ette selle läbiviimist mõne näidiskolhoosi eeskujul ning kõrgete maksude sunnil n-ö vabatahtlikult, samas kui jõulist propagandat välditi, et inimesi mitte liigselt ärritada. Siit ka soovitus hoiduda sellest ilukirjanduses. Et aga praktikas kulges kollektiviseerimine visalt, tugevnes muu surve kõrval järk-järgult ka propaganda. Muutusi taktikas kajastab aprillis 1948 kirjanike ja kunstnike ühise parteikoosoleku resolutsioon: poole aasta taguse hoiakuga vastupidiselt nõuti nüüd, et aktiivselt asutaks kujutama ülesehitustööd kolhooside alal.³¹ Nii majanduslike kui ka propagandameetmete läbikukkumise tõttu jõuti märtsis 1949 põllumajanduse sovetiseerimisel massilise vägivallani, millega kollektiviseerimine lõpule viia suudeti. Paralleelselt kulmineerus see temaatika ENKL-is – selle koosolekuil puudutati 1949. aastal maaelu küsimusi küll eraldi teemana, küll teiste küsimuste raames, kokku vähemalt seitsmel korral.

Selliste arutelude käik järgis alates 1947. aastast põhijoontes ühesugust skeemi. Kõrgemal pool, tavaliselt EK(b)P Keskkomitees vastu võetud otsust (mis omakorda võis põhineda Moskvast tulnud otsusel) käsitleti ettekande korras, selle valguses arutati läbi senine looming ning kirjanike tuleviku-plaanid. Loomingut ning Sirpi ja Vasarat kohustati vastavasisulisli kirjutisi ära trükkima. Aeg-ajalt kutsuti kirjanikele loengut pidama mõni oma ala asjatundja, sooviti uurida aja- ning erialakirjandust, ennekõike anti aga nõu tutvuda teemaga loomingulisi komandeeringuid kasutades.

Vähemalt paari komandeeringu kohta on teateid ka 1946. ja 1947. aastast,³² põhjalikumat tähelepanu hakati aga nende korraldamisele pöörama 1948. aasta kevadsuvel, samaaegselt kollektiviseerimispropaganda

²⁹ ENKL-i parteialorganisatsiooni protokoll nr 21, 10.9.1947, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 22, l. 49–49p.

³⁰ Mertelsmann, “Turumajanduselt käsumajandusele”, 470.

³¹ ENKL-i ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu parteialorganisatsioonide ühise koosoleku protokoll nr 6, 20.4.1948, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 23, l. 24.

³² Ülevaade fondi tegevuse kohta juunist 1945 kuni oktoobrini 1948, d-ta, ERA f. R-2067, n. 1, s. 4, l. 4–5; NSVL Kirjandusfondi EVO juhatuse koosoleku protokollid 1947, ERA f. R-2067, n. 1, s. 7.

ägenemisega. Mai lõpus tehti parteialorganisatsiooni poolt Kirjanike Liidu juhatase esimehele Semperile kohustuseks töötada välja konkreetne kava kirjanike komanderingute kohta nii Eesti NSV kui ka teiste liiduvabariikide kolhoosidesse, põlvkivikaevandusse ja mujale.³³ Nõutud kavaga esines Semper juunikuus, loetledes ühtekokku 15 kirjanikku, kes kavatse- sid suvel sõita erinevatesse Eesti NSV kolhoosidesse (kaheksa kirjanikku), põlvkivitööstusega tutvuma (kolm kirjanikku), teistesse liiduvabariiki- desse (Donbassi, samuti kolm kirjanikku). Hiiumaale pidi sõitma üks kir- janik, neile lisaks olid maaeluteemaga juba iseseisvalt tegelemas veel kolm autorit.³⁴ Kümnendi viimaseil aastail tehti loominguliste komanderingute propageerimiseks ilmselgelt tõhusat tööd: hakates 1949. aasta suve algul läbi vaatama kirjanike taotlusi loominguliste komanderingute saamiseks, pidi Kirjanike Liidu juhatus tõdema, et avaldusi oli mahult 6–7 korda roh- kem, kui raha selleks otstarbeks eraldatud.³⁵

Kuivõrd kogu nõukogude ühiskond liikus pidevalt kampaaniast kam- paaniasse, olid nõudmised kirjanikele ebajärjekindlad. 1949. aasta viimaste kuudeni olid kolhoosid Kirjanike Liidus teravalt päevakorral, seejärel aga toimus pööre seoses hoogustuva kodanlike natsionalistide vastase võitlu- sega.³⁶ Mõneks ajaks kadus kõik muu kirjanike personaalküsimuste aruta- mise alla, võimust võttis vastastikuste süüdistuste, ennast kaitsvate ja tuhka pähe raputavate sõnavõttude tulv.³⁷ Ehkki ka tööstuse kujutamist oli algu- sest peale õhutatud maateemaga kõrvuti, poldud sellealaseid parteiotsuseid eraldi arutatud. Kollektiviseerimise lõpuleviimise järel leiti sellegi teema jaoks senisest rohkem ruumi. 1951. aasta aprillis märkis ENKL-i sekretär Magnus Mälk: “Kolhoosielu on meie kirjanduses suhteliselt leidnud kõige rohkem käsitlemist. Tööstusteema on kuidagi jäänud tahaplaanile. Selle vea peame kiiresti parandama.”³⁸ Üheks abinõuks pidi seejuures olema Eesti NSV Ametiühingute Nõukoguga sõlmitud kokkulepe, mis lubas kirjani-

³³ ENKL-i parteialorganisatsiooni koosoleku protokoll nr 9, 22.5.1948, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 23, l. 37.

³⁴ ENKL-i parteialorganisatsiooni koosoleku protokoll nr 11, 19.6.1948, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 23 l. 42.

³⁵ ENKL-i juhatase koosoleku protokoll nr 13, 31.5.1949, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 36b, l. 66.

³⁶ Lähemalt selle kohta vt Sirje Olesk, “ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum”, *Looming*, 10 (2002), 1552–1567.

³⁷ Ühe taolise koosoleku protokoll on ka avaldatud. Vt Sirje Olesk, “Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal”, *Võim ja kultuur*, toim. Arvo Krikmann, Sirje Olesk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003), 481–525.

³⁸ ENKL-i parteialorganisatsiooni lahtise koosoleku protokoll, 16.4.1951, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 26, l. 67–69.

kel töötada pikemat aega mõnel niisugusel ametikohal, “kus nad saavad kõige paremini tunda õppida käitiste töötajate elu”.

Järgnevatel kümnenditel leiab parteiorganisatsiooni koosolekute protokollidest partei majandusotsuste arutelusid vähemalt korral-paaril aastas. Samas oli Smuul ENKL-i esimehena juba 1953. aastal nimetanud temaatika äärmuseni lihtsustavat liigitamist tööstus- ja kolhoositeemaks “idiotseks jaotussüsteemiks”, mille tõttu nii elavast inimesest kui ka kunstimeisterlikkusest ettepoole oli tõusnud töökeskkonna, masinate ja töövõtete kirjeldamine.³⁹ Riigi majanduspoliitika omaski kirjandusloome seisukohast edaspidi järjest vähem vahetut tähendust. Vaadeldes parteialgorganisatsioonide laiemalt ning kogu nõukogude aja lõikes, on leitud, et ajapikku muutus partei kõrgema tasandi otsustele reageerimine üha sissekulunumaks ning formaalsemaks ning otsuste tegelik realiseerimine oli pidevalt probleemiks.⁴⁰ 1940. aastate lõpus oli ENKL-i parteiorganisatsiooni otsustel aga siiski kahtlemata ka reaalne mõju, kuivõrd nende täitmist nõuti piisava järjekindlusega, mis ilmneb ka loominguliste komanderingute puhul.

Igal juhul on läbivalt tuntav partei suunav roll. Enamasti saadi parteialgorganisatsioonide koosolekuil arutatavate teemade kohta juhtnöörid hierarhiliselt kõrgemal astmel olevalt parteiinstantsilt.⁴¹ Mõnikord külastasid Kirjanike Liidu parteikoosolekuid ka kõrgemad parteilased ise, kes ei hoidunud muu hulgas nõuandeid jagamast, millest ja kuidas täpselt kirjutada. Aeg-ajalt esitati loometegevuse alaseid ettekirjutusi ka vahetult EK(b)P Keskkomitee büroo otsustega. Komanderingute osas leiti näiteks 1951. aasta otsuses Kirjanike Liidu tegevuse kohta, et kirjanike “eluga tutvumist” pole organiseeritud küllalt hästi, mistõttu Eesti NSV Ministrite Nõukogule tehti ülesandeks loomingulisi komanderinguid täiendavalt rahastada.⁴² Sama otsusega sõnastati ka kohustus komandeerida 5–6 kirjanikku 1951. aastal kohaliku Kirjanike Liidu Moskva katusorganisatsiooni NKL-i vahendite arvelt Nõukogude Liidu suurehitustele, tööstus- ja põllumajanduskeskustesse.

Enamasti püüti kirjanikke kaudse surve abil mõjutada ise endale sobilike ülesandeid võtma. Seevastu retoorika tasandil said lausa tavaks üleskutsed jagada kirjanikele konkreetseid ülesandeid ning kindla sihiga loomingulisi komanderinguid. Parteikoosolekul vaikimist loeti taunimisväärseks passiivsuse avalduseks, taolised loosungid sobitusid aga ideaalselt

³⁹ Juhan Schmuul, “Eesti nõukogude kirjanduse olukorrast”, *Looming*, 12 (1953), 1424–1440 (1435).

⁴⁰ *Partei-algorganisatsioon*, 43–44.

⁴¹ *Ibid.*, 38–39, 99.

⁴² EK(b)P KK büroo otsus ENSV Kirjanike Liidu tööst, 18.6.1951, ERAF, f. 1, n. 4, s. 1175, l. 169–175.

keskkonda. Nii näiteks on Leida Tigane ühel koosolekul märkinud: “Kui kõigile teistele töötajatele [...] antakse tootmisülesandeid, miks ei või siis anda loomingulisi ülesandeid kirjanikele. Kirjanike Liidul tuleks suunata kirjanikke konkreetseile tööstusobjektidele.”⁴³ Küllap sõltus nõudmiste intensiivsus kõrgematest instantsidest saabunud juhtnööridest, mõnel juhul kohtab ka tegelikkuses siiski üsna pealetükkivat lähenemist. Suvel 1947 selgus näiteks parteiorganisatsiooni koosolekul, et kevadel seatud ülesanded olid suures osas täitmata jäänud, muuhulgas polnud kedagi maale komandeeritud. Probleemi lahendusena käidi välja, et hetkel maal puhkust veetvad kirjanikud Alle ja Nurme peaksid tutvuma uusmaasaajate ja valla täitevkomiteedega ning kirjutama selle põhjal luuletusi. Ka mitmed kohalolijad jagasid omalt poolt lubadusi (Männik kinnitas soovi sõita koos Sirgega eesti kolhoosi Kaukaasias, et kirjutada selle põhjal ilukirjanduslik teos kolhoosielust Loomingule, Hint plaanis kirjutada novelli uusmaasaajast jne). Koosoleku otsuses fikseeriti kõik välja käidud plaanid, sh need, mis puudutasid koosolekul üldse mitte viibinud Allet ja Nurmet.⁴⁴

Üksikuid vihjeid võib aga leida ka võimuesindajate otsestest tellimustest kirjanikele. Näiteks teatas Egon Rannet oma Udeva sovhoosist kõneleva olujutustuse arutelul: “Mulle tegi seltsimees Anton Vaarandi üks päev teatavaks, et sovhooside minister Mette on korduvalt rääkinud sellest, et on tarvis saata üks inimene Udevale. Tehti minule ettepanek ja mulle meeldis sinna minna.”⁴⁵ Richard Roht aga on ühes kirjas maininud: “Sm. N. Karotamm saatis mulle minu romaani “Kaks perekonda” puhul kirja, kus osutas erapooletut ja sõbralikku huvi minu töö vastu. Ta kirjutas muuseas, et meil vaja oleks kirjutada romaan praegusaja külaelust. Kuna minul säärase teose kirjutamine kavas oli, andis sm. Karotamme osavõtt selleks otsustava tõe.”⁴⁶ Aimatav on see, et autoreile ei pruukinud taolised pakkumised alati vastumeelsed olla.

⁴³ ENKL-i parteialorganisatsiooni lahtise koosoleku protokoll nr 7, 16.4.1951, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 26, l. 67–69.

⁴⁴ ENKL-i parteialorganisatsiooni protokoll nr 18, 16.7.1947, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 22, l. 42.

⁴⁵ Egon Ranneti “Tugevate tee” arutelu ENKL-is, 4.11.1953, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 114, l. 120–121.

⁴⁶ R. Rohu kiri kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst peatoimetajale P. Rummole, 21.9.1948, ERA, f. R-1558, n. 2, s. 33, l. 80–81.

Komanderingute sihtkohad ja rahastamine

Peamiseks loominguliste komanderingute rahastajaks oli Kirjaniku Liidu majandusorganisatsioon NSVL Kirjandusfondi Eesti Vabariiklik Osakond (EVO). Selle ülesandeks oli muuhulgas kirjanike loomingulisele tegevusele kaasa aitamine ning üheks põhikirjas fikseeritud kohustuseks organiseerida ning finantseerida "sõite kirjanduslike materjalide kogumiseks".⁴⁷ Et sõite rahastati teatud määral veel muudestki allikatest (nt ajalehtede või ajakirjade toimetused, NKL ja Nõukogude Liidu Kirjandusfond, ka valitsusinstitutionid⁴⁸), pole siin antav ülevaade päris täielik.

Lähetuse eest maksti kirjanikule reeglina 50 rubla päevaraha. Ühesugune rahastamiskord kestis hiljemalt alates 1947. aastast (varasemate aastate dokumenteeritus on lünklik) ja päevaraha suurus ei muutunud aastakümneid (1961. aasta rahareformi järel sai 50 rublast 5 rubla). Kuuajalise loomingulise komanderingu kohta võis kirjanik seega arvestada umbkaudu 1500 rublaga. Võrdluseks: näiteks 1950. aastal oli keskmine palk tööstussektoris 714 ning haridus-, teadus- ja kultuurivaldkonnas 691 rubla kuus.⁴⁹ Kestuselt varieerusid komanderingud mõnest päevast paari kuuni, kõige sagedamini oli nende pikkuseks paar nädalat kuni kuu. Kui arvestada, et päevarahale lisandus (ehkki mitte alati) reisiraha ja pikemate sõitude puhul võidi eraldi hüvitada ka ööbimiskulud, oli tegemist korraliku summaga.

1949. aastast on säilinud Kirjandusfondile esitatud aastaaruanded,⁵⁰ sellest alates saab teada loomingulisteks komanderinguteks mõeldud aastase kogusumma, mis 1949. aastal oli 8000 rubla.⁵¹ Nähtavasti kohandati kirjandusele esitatavad nõudmised poliitiliste vajadustega sujuvamalt, kui kulges rahaliste vahendite eraldamine nende nõudmiste täitmiseks – just 1948. ja eriti 1949. aastal hoogustus senisest enam loominguliste komanderingute kasutamise õhutamise, vastavalt kasvasid ka komanderingutaotluste hulk. Järgnevatel aastail suureneski komanderingute rahastamine ligikaudu kahekordseks, ulatudes edaspidi 15–20 000 rublani aastas, ning just nagu päevaraha, jäi seegi summa aastakümneteks püsima samale, ligikaudu 20 000 rubla tasemele.

⁴⁷ NSVL Kirjandusfondi põhikiri, 1935 (eestikeelne tõlge), ERA, f. R-2067 n. 1, s. 1, l. 2–7.

⁴⁸ Nt võib oletada, et Egon Ranneti sõitu Udeva sovhoosi toetas Sovhooside Ministerium; Smuul sõitis 1947. aastal Võrumaale Leevaku hüdroelektrijaama taastamistöele (mille põhjal valmis poeem "Järvesuu poiste brigaad") Noorte Hääle kirjasaatjana.

⁴⁹ Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland: von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Dr. Kovač, 2006), 150.

⁵⁰ ENSV Kirjandusfondi EVO aastaaruanded ja bilansid, ERA, f. R-2067, sari 6.

⁵¹ Ob"yasnitel'naya zapiska k balansu Ėstonskogo otdeleniya Litfonda SSSR, 31.12.1949, ERA, f. R-2067, n. 1, s. 11, l. 1.

Lisaks komandeeringutele toetati Kirjandusfondi EVO kaudu kirjanike loomingulist tegevust veel loominguliste laenudega, mis tuli hiljem tagasi maksta näiteks saadud honorarist, ning loominguliste toetustega, võimaldamaks kirjanikul muudest töökohustustest vabana kirjutamisele pühenduda. Selle kõrval olid eraldi summad määratud noorte autorite abistamiseks. ENKL-i liikmete loomingulisteks toetusteks anti vaadeldaval perioodil üldjuhul aastas kokku 7000–8000 ning noorte autorite toetusteks 6000–8000 rubla. Komandeeringu saajaid oli kesktlābi 15–20 kirjanikku aastas, toetuseid sai kuni kümme Kirjanike Liidu liiget ja sama palju noori autoreid. Lisaks komandeeringute finantseerimisele olid eraldi ette nähtud ka summad Kirjanike Liidu klubile kollektiivseteks ekskursioonideks kolhoosidesse ja tööstusrajoonidesse. Loomingulised sõidud olid loome-tegevuse rahalise toetamise vormide hulgas pidevalt Kirjandusfondi EVO suurimaks kuluartikliks, moodustades kohati üle poole toetuste kogusum-mast. Kohati läks ka osa loomingulistest toetustest ning noorte autorite toetustest tegelikkuses just sõitude finantseerimiseks.

Üheks stalinismiaegse kirjanduselu erijooneks oli hõrenenud kirjanik-kond. Võimalik, et seetõttu jagus just sel perioodil rohkem soodsaid või-malusi ka algajatele kirjanikele. Komandeeringute saajate seas figureeris palju noori, Kirjanike Liitu veel mitte vastu võetud autoreid, küll olid nende komandeeringud tavaliselt lühemad. Igatahes on näha, et hilisematel aegadel noorte osatähtsus rahastamisel vähenes. Kirjanikkonna väikesearvulisusel oli tähendus ka Kirjanike Liidu liikmete jaoks. Liidu liikmeskond püsis kuni 1954. aastani 50 autori piirimail, hakates seejärel kiirelt tõusma ning jõudis 1976. aastaks 146-ni.⁵² Nii võib oletada, et ka üksiku kirjaniku seisukohast oli Kirjandusfondi rahastatavate loominguliste komandeeringute tähtsus sisse-tulekute täiendamisel just stalinismi perioodil edaspidisest suurema kaaluga.

Nõudmised komandeeringu käinutele polnud nähtavasti ülemäära kar-mid. Ühel 1954. aasta parteiorganisatsiooni koosolekul märkis toonane Kir-janike Liidu juhatuse sekretär Lembit R Emmelgas: juhatuse olevat seisuko-hal, et kui loominguline komandeering laiendab kirjaniku silmaringi, on ta oma ülesande täitnud. Kotta leidis õige olevat, et juhatuse ei ole koman-deeringu tulemusena nõudnud konkreetset teost – “loominguline koman-deering on õppuse küsimus, mitte operatiivsete palade tootmine”.⁵³ Kuigi tegelikult oldi terve kümnendi otsesõnu nõutud neidsamu “operatiivseid

⁵² Õie Elango, “Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmeskonna kujunemisest aastail 1943–1980”, *Keel ja Kirjandus*, 8 (1984), 1119–1134.

⁵³ ENKL-i parteialgorganisatsiooni koosoleku protokoll, 26.3.1954, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 31, l. 6–7.

palasid” pidevalt ja kiiresti, ei aetud praktikas ilmselt tõesti komandeerin-gute tulemustes kunagi väga rangelt näpuga järke.

Probleemid lubaduste täitmata jätmisega tulid Kirjanike Liidus arutu-sele vaid paaril korral, Arnold Tuliku ning vene kirjaniku Fjodor Einbaumi puhul. Reeglina pole protokollides jäädvustatud diskussioone komandee-ringute andmise osas. Einbaumiga seoses on aga üles tähendatud tuline vaidlus, mis heidab valgust sellele, kuidas kirjanik võis komandeeeringuga vastutustundetult ümber käia. Nii oli Einbaum kahel aastal järjest lähe-tusse kergekäeliselt suhtunud: registreerinud küll sihtkohas komandee-ringu ning seal mõne päeva ka viibinud, ülejäänud aja veetnud aga mujal. Smuuli sõnul Einbaum “jalutas rohkem Tallinnas ja Pärnus, vähem seal, kuhu komandeeering anti”. Naljatamisi soovitati anda teine komandeeering sellele, kes sõidaks kontrollima, kas Einbaum on komandeeeringus. Kõige tipuks oli Einbaum saanud põlevkivibasseini sõitmiseks raha korraga mit-melt poolt: Kirjanike Liidult, Kinovalitsuselt ning Literaturnaja Gazetalt – ent näha polnud ei lubatud filmistsenaariumi ega olukirjeldusi.⁵⁴ Lõpp-tulemusena keelduti kirjanikule uut komandeeeringut andmast.

Kirjanikud esitasid oma komandeeeringute aruanded Kirjandusfondi EVO-le.⁵⁵ Neis on tavaliselt ära toodud komandeeeringu kestus ja sihtkoht, kirjeldatud lühidalt kogutud materjale või muljeid ning märgitud, milliseid kirjatöid ning milliseks ajaks plaanitakse kirjutada. Samas leidub nende seas ka mõningaid elavamaid kirjeldusi.⁵⁶ Kirjandusfondi EVO omakorda saatis koondaruanded Moskvasse Kirjandusfondile ning NKL-ile. Näiteks 1954. aastal nõuti Moskvast põhjalikku aruannet aastail 1950–53 toimu-nud loominguliste komandeeeringute ning nende toel avaldatud kirjatööde kohta, eesmärgiga hinnata tegevuse kulusid ja tulemuslikkust liiduvabari-i-kides.⁵⁷ Aruandes torkab silma, et ainult kahe autori puhul on tulemuste lahtrisse märgitud “tulemused puuduvad”.⁵⁸ Esimene neist on Toominga

⁵⁴ ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr 4, 15.4.1954, ERA, R-1765, n. 1, s. 137b, l. 81–82.

⁵⁵ Umbes 50 aruannet aastaist 1948–1954 leidub säilikus “Kirjanike aruanded loomin-guliste komandeeeringute kohta 1948–1958”, ERA, f. R-2067, n. 1, s. 10.

⁵⁶ Näiteks esitas omapärase aruande 1951. aastal NAK-i liige tulevane ajaloolane Juhan Kahk, kes oli käinud koos bioloogiatudengitega Alutaguse metsades uurimas “stalinliku looduse ümberkujundamise plaani” elluviimise võimalusi. Mh tuli seltskonnal viibida 10 tundi järelevalve all, kuna jahipüsside ja binoklitega varustatud noormehi kahtlustati seotuses läheduses toimunud “bandiitide kallaletungiga” Julgeolekuministeeriumi töötajatele. J. Kahki aruanne, dateerimata, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 66, l. 1–2.

⁵⁷ NKL-i juhatuse sekretäri K. Simonovi kiri ENKL-i juhatuse esimees J. Schmuulile, 18.5.1954, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 156, l. 14.

⁵⁸ Otchet ob ispol'zovanii tvorcheskikh komandirovok SSR Éstonii za 1950–53 g.g., 5.6.1954, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 156, l. 10–13.

komandering põlevkivibasseini 1950. aastal, teine Arnold Tuliku komandering Põltsamaale, Viljandisse, Tartusse ja Elvasse 1951. aastal. Ühtlasi olid need kaks autorit ainsad, kes kõigist aruandes toodud autoritest olid Kirjanike Liidust välja visatud – Tooming 1951., Tulik 1954. aastal. Erinevalt Toomingast on Tuliku komanderingu tulemusetus üsna tõenäoline, kuivõrd tema sõitude üleüldist viljatust arutati juhatuse koosolekul juba 1952. aastal.⁵⁹ Toominga tegevuse katkestas aga seni partei eest varjatud Saksa okupatsiooni aegsete kirjutiste ilmsikstulek, millele järgnes väljaheitmine parteist.⁶⁰ Mõni aeg hiljem ta arreteeriti.

Täieliku ülevaate andmist toimunud komanderingutest, nende kasutajatest ning sihtkohtadest takistavad kohati lünklikud materjalid (eriti Noorte Autorite Koondise (NAK) liikmete ning varasemate aastate komanderingute puhul), aga ka kirjanikele komanderinguid pakkunud asutuste mitmekesisus, mistõttu kõik sõidud ei pruukinud jätta jälge Kirjanike Liidu arhiivmaterjalidesse. Seetõttu on siin nimetatavad arvud pigem suundumust näitava kui absoluutse loomuga. Kokku leiab erinevate materjalide kõrvutamise läbi ajavahemikus 1946–54 kinnitust ligi 90 komanderingut, millele lisandub aga mitukümmend juhtu, mil näiteks autori taotlus on rahuldatud, ent päris kindlat teadet reisi toimumise kohta ei ole.

Populaarsuse poolest tõusevad esile nelja erinevat laadi sihtkohad. Selline liigitamine on küll üsna tinglik: üks komandering võis hõlmata mitut paika ning eesmärki, mõnikord on kirjaniku taotlused üksnes oletatavad. Üldjoontes võiks siiski paarkümmend komanderingut (kindlalt toimunud 90 lähetusest) lugeda põllumajandusega seonduvaks (enamasti kolhoosid ja sovhoosid, aga ka masina-traktorijaamad, maaparandustööd, aiandid). Teist samapalju reise seostusid tööstusega (domineeris põlevkivitööstus, Kohtla-Järve ja Kiviõli, ent külastati ka näiteks Kohtla-Järve–Tallinna gaasitrassi ehitust, Narva Kreenholmi manufaktuuri, turbakaevandusi). ENSV-st väljapoole viis natuke alla kahekümne lähetuse, mis stalinismi ajal piirdusid reeglina Nõukogude Liiduga. Käidi vaatlemas nõukogude tööstust, “stalinlikku looduse ümberkujundamist”, Nõukogude Liidu “eesrindlike kolhoose” või mujal Nõukogude Liidus asuvaid eesti kolhoose, erinevaid linnu (Moskva, Kiiev) ja nende kultuurielu. 1947. aastal reisisid Kersti Merilaas, August Sang, Juhan Smuul ning tema toonane abikaasa Ita Saks Gruusia sõjatee marsruudil.⁶¹ Suurema ettevõtmise korras (eelpool

⁵⁹ ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr 10, 2.6.1953, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 113a, l. 75–76.

⁶⁰ ENKL-i parteialorganisatsiooni koosoleku protokoll nr 4, 25.2.1951, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 26, l. 49.

⁶¹ Sirje Kiin, *Kersti Merilaas: luuletaja elu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989), 125.

viidatud EK(b)P Keskkomitee büroo otsuse põhjal) sõitsid 1951. aastal viis kirjanikku (Vaarandi, Villandi, Sirge, Raud, Rummo) komanderingutele erinevate “kommunismi suurehituste” juurde.⁶² Neljandaks eristuvad sihtkohana rannik ja saared (kalurikolhoosid, traallaevastik ning nendega seondult kalatööstus).

Lisaks tõusid teatud määra esile laste ning haridusega seotud paigad,⁶³ omaette väiksema grupi moodustasid veel sõidud muuseumidesse, raamatukogudesse ja arhiividesse.⁶⁴ Komanderingute kõrval korraldati ka ekskursionid nii koduvabariigi piires kui ka väljaspool (Leedu, Läti), mis kõik hõlmasid muu hulgas kohustusliku elemendina ka mõne tööstus- või põllumajandusettevõtte külastamist. Näiteks 1947. aastal sõideti 10 päevaks Kohtla-Järve, Kiviõli ja Narva tööstuspiirkondadesse, 1951. aastal toimus teine samalaadne reis⁶⁵ ning ekskursion “Läti tööstuse ja põllumajanduse ja kultuurieluga tutvumiseks”,⁶⁶ 1953. aastal sõideti Leetu.⁶⁷

Sulaajal hakkas loominguliste komanderingute tähendus järk-järgult teisenema. Riigiarhiivis leiduvad kirjavahetused loominguliste komanderingute asjus kuni 1988. aastani. Ikka ja jälle kohtub nende materjalide seas avaldusi sooviga sõita tutvuma kolhooside või põlevkivikaevandustega, kuid mida aeg edasi, seda enam proportsioonid muutusid: senisest veelgi enam sooviti külastada rannikupiirkondi, lisandusid välismaareisid ning mitmekesisus reiside põhjenduseks toodud eesmärgid. Teemavaliku suunamisest olulisemaks muutus kirjaniku isiklike loominguliste ideede elluviimise toetamine.

Lähetusega kaasnes enamasti rahaline toetus, ent mõnel juhul reisisid kirjanikud ka oma kulul, saades Kirjanike Liidult vaid komandermistunnistuse. See tõendas, et kirjaniku eesmärgid olid institutsionaalsel

⁶² Debora Vaarandi sõidust Turkmeenia peakanali ehitusele vt pikemalt: Maia Kalda, *Debora ja vennad* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2010), 133–142.

⁶³ Nt Leida Tigane külastas Arteki pioneerilaagrit Musta mere ääres ning Antsla keskkooli, Paul Rummo Kehtna kolhoosiesimeeste ettevalmistamise põllumajanduskeskkooli, Helju Rammo viibis kaks nädalat Viiratsi lastekodus (aruanded ERA, f. R-2067, n. 1, s. 10, l. 42, 57, 128; NSVL Kirjandusfondi EVO juhatuse koosoleku protokoll, 28.12.1951, ERA, f. R-2067, n. 1, s. 19, l. 1–3).

⁶⁴ Nt Aira Kaal käis Moskvas NKL-is stenogrammide abil tutvumas Majakovski loominguga, Hint Moskvas muuseumis ja raamatukogus “Tuulise ranna” jaoks materjale kogumas, Rummo Tartus Kirjandusmuuseumis Sütiste loomingulist pärandit uurimas. ERA, f. 2067, n.1, s. 10, l. 39, 45, 52.

⁶⁵ ENKL-i Tartu osakonna päevik, 1945–1958, EKLA, f. 258, m. 9:1, l. 60.

⁶⁶ ENKL-i juhatuse laiendatud koosoleku protokoll, 20.9.1951, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 73b, l. 50.

⁶⁷ Otchet ob ispol'zovanii tvorcheskikh komandirovok SSR Éstonii za 1950–53 g.g., 5.6.1954, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 156, l. 13.

tasandil heaks kiidetud, lihtsustades juurdepääsu huvitavatele objektidele. Nõukogude võim piiras olulisel määral inimeste liikumisvabadust, nii oli Kirjanike Liidu eestkoste ringi liikumiseks kohati lausa hädavajalik. Eriti vajati abi juurdepääsulubade hankimisel näiteks rannikule ja saartele, mis kuulusid piiritsooni. Nii rääkis Sirge Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul 1949. aastal, et kavatseb suvel kirjutada rannajutu, selleks oleks aga vaja “mereõhku ja soolast vett käega katsuda” ning palus abi rannale juurdepääsuks.⁶⁸ Eraldi load pidi hankima Nõukogude Liidu suurehitustandritele minekuks. Ka arhiivi pääsemine polnud ette nähtud kaugeltki igapähele, sellegi eelduseks oli asutuse või organisatsiooni lähetus.⁶⁹

Komandeeringud kirjaniku vaatepunktist

Enamik vaadeldaval perioodil tegutsenud autoreid käis vähemalt korra või paar ka komandeeringul. Kõrvale jäid kirjanikud, kes olid tegevad poliitikas (Jakobson) või vanemaealised – ent siin võisid mõnel juhul takistuseks saada pigem kümnendivahetuse segased ajad, mil kas ajutiselt või lõplikult katkes mitmete autorite kirjanduslik tegevus. Sagedane reisiline oli Hint, kes käis komandeeringus pea igal aastal, samuti käis Smuul. Parteiorganisatsioonis kirjanike poliithariduse küsimusi arutades väljendati viimase pärast lausa muret. Semperi sõnul ei olevat Smuuli poliitõppusest midagi teada: “Ta on tihti Tallinnast eemal, loomingulise töö seisukohast on see ühelt poolt muidugi kasulik, kuid kas sm Schmuul nende komandeeringute ajal ennast poliitiliselt täiendab?”⁷⁰ Veel paistsid aktiivsusega silma Amurski, Sirge, Aira Kaal ning Ants Saar. Ka Egon Rannet viibis ENKL-i liikmeks saamise järel (1950) lähetuses igal aastal ning väga erisugustes paikades põlevkivibasseinist Tori hobusekasvanduseni ning Pärnumaa metsadest Moskvani.

Ent millised olid kirjanike eneste eesmärgid ja huvid loominguliste komandeeringutega seoses? Teatud määral võimaldavad kirjanike hoia-kutele valgust heita toonased ametlikud dokumendid – kirjanike individuaalsed iga-aastased loomingulised plaanid ja aruanded, komandeeringute taotlused ning aruanded, aktiivsus või passiivsus kõikmõeldavate aktsioonide suhtes. Taoliste dokumentide tõlgendamine on aga lisaks

⁶⁸ ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr 6, 2.3.1949, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 36b, l. 29.

⁶⁹ Priit Pirsko, “Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs”, *Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal: ajalooline kujunemine ja tänapäev*, koos. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005), 81–103.

⁷⁰ ENKL-i parteialorganisatsiooni koosoleku protokoll nr 7, 10.9.1949, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 24, l. 66.

tavapärastele raskustele seotud mitmete spetsiifiliselt nõukogude ajale iseloomulike probleemidega. See, mida kirja pandi või avalikult välja öeldi, pidi alati olema hoolikalt läbi kaalutud. Et eristada mõnes koosolekul lausunud või loomingulisse plaani kirja pandud reas võimumeelsust karjerismist, irooniat tõsiusklikkusest, entusiasmi vormitaitmisest, on tarvis ajastu ning inimeste head tundmist. Pidev valvelolek süendas ka enesetsensuuri, mis mõjutas isegi isiklikke märkmeid ning eraviisilist suhtlust.

Üks võimalus kirjanike hoiakuid selgitada on liikuda ajateljel natuke tagasi. Sõidud kolhoosidesse ja tehastesse olid osaks stalinismiaegsest loometegevusest, kaudselt sarnaseid suundumusi võib aga kohata ka 1930. aastate lõpu Eestis. Septembris 1938 toimunud kolmepäevane ringreis umbes kolmekümnele kirjanikule Põhja- ja Kirde-Eesti tööstuspiirkonda, mille organiseerijaiks olid peaminister Kaarel Eenpalu ning propagandatalitus, tekitab tahes-tahtmata paralleele hilisemate aegadelega. Reisi järgselt avaldati ajakirjanduses ka hulgaliselt kirjanike muljeid.⁷¹ Need edaspidisega võrreldes oluliselt vabamatest tingimustest pärinevad arvamused lubavad teatud määral valgustada kirjanike suhtumist sellistesse reisisse.

Reis toimus igati rahva silma all. Kaasas oli ajakirjanik ning Kultuurifilmi operaator, ajakirjandus täitus kirjanike tegemisi kajastavate artiklite, följetonide ja karikatuuridega, hiljem esinesid kirjanikud ka raadios. Lõpetuseks olid kõik osavõtjad palutud Toompea lossi, kus neid võõrستانud peaminister tegi ühtlasi kirjanikele ettepaneku tutvuda järgmise suve alul samal viisil põllumajanduse saavutustega. Kirjeldamist ootavat ka laevandus. Eenpalu üleskutseks kirjanikele ja kogu rahvale oli “hingestada” seda võitlust, “mis on ühenduses kogu meie edasitungide ja püüetega”.⁷² Peaministri sõnakasutuse teatavat sarnasust järgmiste kümnendite omaga on võimatu mitte märgata. Kirjanikud omakorda mainisid üldjuhul ära varasema kontakti puudumise tööstusega. Nagu sõnastas Paul Viiding: tavaolukorras ei ole kirjanikul sellistesse paikadesse asja, kuna “need pole üldiselt kohad turistidele”.⁷³ Veel rõhutasid mitmed kirjanikud tutvuse põgusust, kinnitades samas teema olulisust ja huvipakkuvust. Leiti, et taolisi sõite võiks veelgi korraldada, ning paaril juhul tunnistati ka soovi viibida võimalusel tööstuspiirkonnas pikemat aega. Üheks sagedamini väljendatud mõtteks oli aga, et ekskursioon pakkus kõige vähem võimalusi just selle

⁷¹ “Kirjanikele meeldisid tööstused. Jutuajamisi Tallinna tagasi jõudnud kirjanikkudega”, *Uus Eesti*, 30.9.1938; P[edro] Kr[usten], “Meie bussimat”, *Päevaleht*, 30.9.–2.10.1938; “Vastukajasis kirjanike ringreisist Põhja-Eesti tööstuspiirkonda”, *Looming*, 8–9 (1938), 929–936, 1041–1047.

⁷² “Kirjanikud peaministri juures”, *Päevaleht*, 30.9.1938.

⁷³ “Vastukajasis kirjanike ringreisist”, 935.

kõige huvitavama – tööliste endi mõtete ja probleemidega – tutvumiseks. Mitme kirjaniku sõnades peegeldus uhkus tööstuse arengu üle, aga ka mure tööliste elutingimuste pärast. Pahameelt tekitas ühe tehasedirektori soovitus nurisevaid töölisi loomingus mitte näidata.

Sellistesse laiema avalikkuse ees esitatud arvamustesse tuleb muidugi suhtuda teatud ettevaatlikkusega. Kas tahtlikult või tahtmatult võidi vormistada oma mõtteid selliselt, nagu peeti ootuspäraseks ja viisakaks. Bernard Kangro on siiski ka tagantjärele oma mälestusi kirja pannes leidnud, et tal selle ürituse puhul “värbamiskatse” muljet ei tekkinud.⁷⁴ Et kirjanikelgi ei puudunud omapoolne huvi selliste valdkondade vastu, näitab juba seegi, et seni peamiselt rannakirjanikuna tuntud Mälk oli uudse materjali otsinguil veidi varem sama aasta hilissuvel siirdunud omal käel paarinädalasele retkele Kiviõlisse ja Kohtla-Järvele kaevandusse. Et kaevandust külastav kirjanik kujutas endast midagi erilist, näitab tähelepanu, mida see ettevõtmine ajakirjanduses pälvis.⁷⁵ Pedro Krusteni sõnul olevat Mälgust vähem silmatorkaval moel sarnaseid sõite teinud veel ka Rudolf Sirge ning Juhan Sütiste.⁷⁶ Kombinatsioonis kirjanik-kaevandus polnud kaugeltki midagi ühitamatut või ebaloomulikku, eesti kirjanike enamuse jaoks aga siiski midagi suhteliselt haruldast.

Stalinismi kontekstis ei ole kirjanike varasemad seisukohad enam üksühele kehtivad. Ent siiski on näha, et avaramas ligipääsus suletud paikadele, nagu tööstusettevõtted, oli iseenesest midagi positiivset nii kaua, kuni nende kirjanduslikku käsitlemist ei tunnetatud peale surutuna. Kirjanike heatahtliku suhtumise tingimuseks oli, et otsustav sõna valikute tegemisel jääb neile endile. 1938. aasta ringreisi järel kirjutas Pedro Krusten enesestmõistetavusega, et loomulikult ei võivat sellise reisi põhjal veel oodata, et “nüüd kõik need kirjanikud tahavad kirjutada romaane, novelle ja poeme kaevandusest ja tehastest. Seda esialgu mitte. Meie tahame ahnelt näha elu, kuid meie ei tea, millal me ära kasutame seda, mida me nähtust talletame. See jääb esialgu me vaimu varamusse seisma. Ühel ilusal päeval läheb seda aga vaja”.⁷⁷

Sõjajärgsetes oludes muutusid nõudmised kirjanikele selgepiirilisemaks ning väljendusvõimalused kammitsetumaks. Nõukogude võim ei kavatsenud kaugeltki rahulduda sellega, et tarvilikud teemad jõuaksid kirjan-

⁷⁴ Bernard Kangro, *Arbujate kaasaeg: märkmeid, mälestusi, mõtisklusi*, II (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1983), 142.

⁷⁵ Vt Mälgu kaevanduseskäigu ning selle järel valminud romaani “Kivid tules” kohta: Aarne Vinkel, *August Mälk* (Tartu: Ilmamaa, 1997), 149–152.

⁷⁶ P[edro] Kr[usten], “Meie bussimatk”, *Päevaleht*, 1.10.1938.

⁷⁷ *Ibid.*, 30.9.1938.

dusse alles “ühel ilusal päeval”. “Kui jääda ootama seda, et välismaailma kogemused ise, juhuslikult, aegamööda kuhjuksid kirjaniku mälus, võtaks see väga palju aega,” nii kõlas Viidingu mõte 1946. aastal.⁷⁸ Nüüdsest nõuti kirjanikelt igal aastal oma tulevaste loominguliste plaanide ning möödunud aasta kirjandusliku tegevuse aruannete esitamist, mida siis seejärel Kirjanike Liidus analüüsida võeti. Lisaks saadeti veel nii mõnegi partei otsuse puhul kirjanikele eraldi küsitluslehti, selgitamaks välja nende plaane vastava otsuse valgusel.⁷⁹ Niisuguseid leidub näiteks aastast 1946 viisaastaku-plaani ning aastast 1949 maaparandustööde kohta. Neist esimene kujutab endast üht esimest taoliste ettevõtmiste reas, teine aga pärineb ajast, mil poliitiline surve kirjandusele oli kulmineerumas. See asjaolu peegeldub ka kirjanike vastustes.

Katsed muuta kirjandus plaanipäraseks ja sihtotstarbeliseks, kujundada loomine ümber tootmiseks, mida võib juhtida plaani ning tellimuse läbi, tekitasid sõja järel veel suhteliselt vaba eneseväljenduse ning valikuvõimaluste tingimustes tegutsenud kirjanikes arusaamatust ja vastuseisu. Partei nägemust kirjanikele sobivast reaktsioonist uue viisaastaku puhul vahendas Semper: “Võidakse ehk küsida: mis puutub viisaastaku plaan kirjanikesse, see on ju majandusmeeste asi? Majanduslikku ülesehitust võib ju kirjanik kujutada, nagu igasugust teistki aega ja olukorda, sest kirjaniku fantaasia on vaba. [...] Kuid selline seisukoht on ekslik. Loova fantaasia vabadus on illusioon. See, mida kirjanik ütleb või ütlemata jätab, see mida ta reaalsusest valib või valimata jätab, reedab ta klassikuuluvust.”⁸⁰

On märgata, et kirjanikud 1946. aastal veel päris hästi ei tajunud (või ka lihtsalt ei hoolinud sellest), mida ütelda ja valida või ütlemata ning valimata jätta. Igatahes kohustusse oma viie aasta tööd ette planeerida suhtuti pealiskaudselt ja vabalt. Sirge, Kotta, Raudsepp ja Merilaas avaldasid otsesõnu arvamust, et taoline planeerimine pole realistlik. Kotta näiteks lubas küll kolme luulekogu vastavalt 1947., 1948. ja 1950. aastal, kuid lisas: “Luuletuste temaatikat ette planeerida on muidugi võimata.” Sirge kirjutas muidu küllalt korrektse plaani lõppu: “Inimene kavandab ja jahib – mis ja kuidas täpselt juhtub, see ei olene ju ainult inimese heast tahtest või ette nähtud plaanist.”⁸¹ Kaudselt esindasid taolist suhtumist teisedki kirjanikud, märkideskes märkisid ära vaid teoste kavandatavaid žanre või pealkirju,

⁷⁸ Viiding, “Kirjanduse aktuaalsusest”, 898.

⁷⁹ Vt ka Anu Raudsepp, “Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis”, *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses*, koost. Marin Laak, Sirje Olesk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000), 136–148.

⁸⁰ Semper, “Viisaastak ja kirjanikud”, 781.

⁸¹ ENKL-i liikmete tööplaan viisaastakuks 1946–1950, EKLA, f. 301, m. 6:6.

jättes aga sisu täpsustamata. Sageli piirdusid plaanid vaid paari järgneva aastaga. Smuul lubas küll kirjutada täiesti asjakohase poemi “Minu stalinistlik viisaastak” 1947. aastaks, kuid sellest kaugemale ei planeerinud temagi. Vajalik distsiplinaarne retoorika, nagu seda nimetab Raili Nugin, ei olnud veel omandatud.⁸² Isegi formaalselt ei vastanud kirjanikud võimu ootustele, oli selle põhjuseks siis teadmatus neist ootustest või sisemine vastuseis. Kirjanike plaane ENKL-i kongressil kommenteerides märkis Semper, et rahule jääda nendega ei saa ning et tarvilik on vahelesegamine ja reguleerimine, kuna “küsimus on rahva, eriti noorsoo kasvatamisest”.⁸³

1949. aastaks olid kirjanike suunamise mehhanismid juba sisse töötatud, mida illustreerib hästi maaparandusteema propageerimiseks korraldatud põhjalik ja läbimõeldud aktsioon. Maaparanduse küsimusi arutati alustuseks süvitsi Kirjanike Liidu parteikoosolekul.⁸⁴ Ettekande pidanud kirjanik Ants Saar rõhutas, et Kirjanike Liidu juhatus peaks selgitama välja, kellel kirjanikest on kavas kirjutada maaparanduse teemadel, “kui ei ole – siis tuleb taotleda, et niisuguseid teoseid planeeritakse”. Lõpetuseks võttis koosolek vastu otsuse “lugeda maaparandusega tutvumine iga kirjaniku [...] kõige lähemaajaliseks ülesandeks” ning üles loeti terve rida “organisatsioonilisi abinõusid” alates koguteose koostamisest ning komandeeringutest kuni kirjanike kohustuseni tutvustada maaparandusplaani šeflusalustes kolhoosides.⁸⁵ Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ongi säilinud kirjanikele saadetud küsitluslehed, milles oodati kirjanikelt vastuseid maaparandustöödega tutvumise ning selles vallas plaanitavate teoste kohta.⁸⁶ Küsiti ka, millist abi ootaksid kirjanikud selle juures Kirjanike Liidu juhatuselt.

Vastuste arvult (13) ei ole see küsitlus viisaastaku plaanide küsitluse tulemusena 1946. aastast (24) küll päris võrreldav, kuid mõndagi iseloomulikku avaldub sellegipoolest. Vaid kaks kirjanikku tunnistas, et pole asjaga kursis (Krusten ja Sikemäe), kolm kirjanikku väitsid end olevat tutvunud maaparandusega põgusalt mõnes kolhoosis (Hint, Nurme, Veetamm) ning Tooming oli sellega tegelenud põhjalikult tööde toimumiskohas ja erinevates ametiasutustes. Tulevikuplaanidena märkisid seitse kirjanikku kas soovi või kindlat kavatsust minna kohapeale töödega tutvuma, paar autorit

⁸² Nugin, “Institutsioonide roll”, 66.

⁸³ Johannes Semper, “Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded”, *Looming*, 1–2 (1947), 6–30 (29).

⁸⁴ ENKL-i parteialorganisatsiooni koosoleku protokoll nr 6, 29.8.1949, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 24, l. 58–61.

⁸⁵ *Ibid.*, l. 63–64.

⁸⁶ ENKL-i liikmete vastused ringkirjale maaparandustööde alustega tutvumise kohta ja kavatsetavast tööst sel teemal, EKLA, f. 301, m. 6:9.

plaanisid piirduda ajakirjanduse ja loengutega. Samas demonstreeris Hint, et isegi sel ajal sai vähemalt osa kirjanikest lubada endale ka protestivaimu. Ilmselge pahameelega on ta kirja pannud, et 1950. aasta suvel tuleb küll sõita maaparandustöödest osa võtma, “kuigi mul see maa värk üldiselt on võõra võitu ja palju meelsamini tutvuksin uusimate saavutuste ja tehnikaga [...] merelaevanduse alal” ning lisas, et sellised ülesanded tuleks pigem määrata kirjanikele, kes on maalt pärit ning kellele maaparandustööd on seetõttu südamelähedasemad. Ent nagu öeldud, oli tal kõigest hoolimata maaparandusega tutvumine kavas. Kuigi leidis autoreid, kes kampaaniamentaliteedi vastu sõna võtsid või vähemasti ei näidanud üles just erilist entusiasmi (Leida Kibuvits, Minni Nurme), olid vahekorrad muutunud võrreldes 1946. aastaga vastupidiseks: mittereagerimine oli pigem erand, reeglina lubati maaparandusega mingil moel tutvust teha ning mitu autorit küsisid selleks ka otseselt loomingulist komandeeringut (Metsanurk, Krusten) ning loomingulist puhkust (Hiir ja Tooming).

Samasugust muutust peegeldavad kirjanike iga-aastased ENKL-ile esitatud loomingulised plaanid ja aruanded. Selleks trükitud ankeetidel leidis enamasti ka küsimus, milliseid komandeeringuid möödunud aastal kasutati ning kuhu soovitakse komandeeringut eeloleval aastal. 1948. aasta kohta märkis 31-st kirjanikust, kelle aruanded arhiivis leiduvad, vaid viis, et oli loomingulisel komandeeringu käinud.⁸⁷ 1949. aasta aruannetes nimetas mõnd loomingulist komandeeringut juba 11 kirjanikku 35-st.⁸⁸ Eelnevalt samaks aastaks kirjutatud plaanides oli aga komandeeringusoovi märkinud tervelt 17 kirjanikku 27-st,⁸⁹ 1951. aasta plaanides aga juba 24 kirjanikku 33-st, kusjuures paljud tahtnuks sõita mitmesse eri paika.⁹⁰

Ühest küljest näitab taotluste vorm, et järk-järgult kohaneti olukorraga ning võeti omaks uued käitumismallid – esialgne vastuseis ja võõristus asendus sellega, et kirjanike enamus täitis plaanide ja aruannete komandeeringu-lahtrid ootuspärase infoga, taotles sõite kõige enam propageeritud kohtadesse ning lubas vastu sobivaid teoseid. Dokumentides kajastub kirjanike huvi kasv komandeeringute vastu kooskõlas sellega, kuidas intensiivistusid üleskutsed komandeeringuil käimiseks. Et sooviavalduste hulk ületas hiljemalt 1949. aastast pidevalt võimalusi, on aga selge, et loominguline komandeering ei olnud ainult võimu vahend kirjanike suunamiseks,

⁸⁷ ENKL-i liikmete loomingulised aruanded 1948–1949, EKLA, f. 258, m. 18:2.

⁸⁸ ENKL-i liikmete loomingulisi aruandeid 1949. aasta kohta ja loomingulisi plaane 1950. aastaks, EKLA, f. 301, m. 6:10.

⁸⁹ ENKL-i liikmete loomingulisi plaane 1949. aastaks, EKLA, f. 301, m. 6:8; ENKL-i liikmete loomingulised plaanid 1949 ja 1950, EKLA, f. 258, m. 18:1.

⁹⁰ Kirjanike loomingulised tööplaanid 1951, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 83.

vaid et ka kirjanikud kasutasid seda võimalust meeleldi ära. Millised aga olid kirjanike tegelikud huvid, sellesse ametlikud paberid kuigi head sis-sevaadet ei võimalda. Paremat materjali pakuvad siinkohal autorite isiklikud ülestähendused.

Oskar Lutsu päevik aastaist 1944–52 annab pildi uue olukorraga kohaneda püüdvast kirjanikust, kes igatses küll tagasi vanu aegu, mil sai “laulda nii nagu see nokk oli kasvanud”,⁹¹ kuid üritas samas pragmaatilistel majanduslikel kaalutlustel uusi nõudmisi arvesse võtta, et kirjatöid avaldada. Luts kui vanemasse generatsiooni kuuluv autor oli üks neist, kellel sotsrealismi reeglitega kohanemine lõppkokkuvõttes ei õnnestunudki. Tema jutustust “Jüri Pügal” (1945) toodi kogu stalinismiperioodi jooksul välja kui ebaõnnestumist, autorit ennast siiski hukka mõistmata. Lutsul oli sel ajal kavandamisel veel mitmeid pikemaid teoseid.⁹² Päevikus kurdab ta, et maaelu muutub kiiresti ning ilma kohapeal käimata on raske sellest midagi aru saada, mainides mitmel korral vajadust kolhoose vaatama minna. 1948. aasta oktoobri lõpus kirjutab ta: ““Jüri Pügalat”⁹³ polegi edasi kirjutatud, sest uusmaasaajate aeg on möödas ning järjekindlasti asutatakse kolhoose. Peaksin põhjalikult tutvuma kolhooside ja sovhooside eluga, kui veel midagi kirjutada tahan.”⁹⁴

Järsud muutused maaelus tingisid olukorra, kus ainuüksi endisaegsetest kogemustest kirjutamiseks ei piisanud, ja seda ka maaelu kontekstis, millega Eesti kirjanikkonnal oli traditsiooniliselt tugevam side, rääkimata kaevandustest või tööstusettevõtetest, mida oli tarvis oma silmaga näha kas või juba sellekski, et anda usutavalt edasi töövõtteid ja -keskkonda, kuna sellistel kirjeldustel oli toonases kirjanduses oluline koht. Vaatamata sellele, et sotsrealistlik loomispraktika seisnes suuresti sobivaks tunnustatud eeskujude jäljendamises, ning hoolimata sellest, et kirjatöös kajastamist leidev “tegelikkus” oli selgelt erinev ümbritsevast reaalsusest, oli ometi abiks ka kokkupuude kujutatava keskkonnaga. Ilmselt oli aga nõukogude võim huvitatud sellestki, et luua läbi loominguliste komandeeringute (nagu muudegi esinemiste, külaskäikude, agitatsiooni ja šeflustöö) kuvandit rahvahulkadega vahetus kontaktis olevast nõukogude kirjanikust.

1950. aasta kevadel on Luts päevikus väljendanud mõtet kirjutada pikem jutt kolhoosidest – “Künkla omad”.⁹⁵ Järgmise aasta loomingulises plaanis on ta kirjutatud soovist selle teose kirjutamise huvides loomingulist koman-

⁹¹ Päevikusissekanne 20.9.1946, Luts, *Viimane päevik*, 41.

⁹² Avo Rosenvald, “Oskar Lutsu käsikirjadest aastatel 1946–1953”, *Tartu Linnamuuseumi aastaraamat*, 4 (1998), 62–66.

⁹³ S.o “Jüri Pügalat” teist osa.

⁹⁴ Päevikusissekanne 30.10.1948, Luts, *Viimane päevik*, 34.

⁹⁵ Päevikusissekanded 30.4–16.5.1950, Luts, *Viimane päevik*, 44–46.

deeringut kasutada.⁹⁶ 1951. aasta augustis Kirjanike Liidu juhatusel saadetud avalduses on aga palutud toetust hoopis sõiduks Palamusele, et kirjutada ümber oma noorsoojutustust “Teekond Palamusele”, kuna käsikirja läbivaatamisel oli leitud, et “teoses liiga vähe on tähelepanu pühendatud Palamuse praeguse olukorra kirjeldamisele, nagu kollektiviseerimise läbi tekkinud muutused talurahva elus”.⁹⁷ Tol hetkel Lutsule raha ei võimaldatud, kuna vastavad summad olid otsas, soovitati aga sõita omal kulul, lubades talle komandeerimistunnistust ning kulude tasumist tagantjärele.⁹⁸ Paaril korral Luts kolhoose vaatamas igal juhul käis (Juhan Peegli teateil abistas teda selles Edasi toimetus⁹⁹), sealne elu talle muljet ei avaldanud.¹⁰⁰

Üritused jooksid kõigest hoolimata liiva. 1951. aastal kirjutas Luts päevikusse: “Jutustus kolhoosidest, mida algasin suure hooga ja kirjutasin kasvõi pooleni, vist ei näe iialgi päevavalgust. Liiga raske teema minule. Kolhooside elu läheb nii kiiresti edasi, et ma ei jõua järele,”¹⁰¹ aasta hiljem aga: “Kogu selle aja olen ainult lugenud ja lugenud, [...] kirjutanud aga mitte ridagi. Kuhu ja kellele sa kirjutad? Ma ju ei mõista kirjutada nii, nagu nõutakse praegusel ajal. – Needki jupikesed, mis olen kuhugi saatnud, kas “ei lähe” või tehakse põhjalikult ümber. Nüüd tuleb teha lõplik rist minu kirjanduslikule tegevusele. Tunnen küll, et võiksin veel teha nii mõndagi, aga milleks? – Niikuinii ei trükita.”¹⁰² “Jüri Pügala” I osa jäi Lutsu ainsaks Teise maailmasõja järel ilmunud pikemaks teoseks.

Lutsu päeviku ning ka Kirjanike Liidule saadetud avalduste lahti mõtestamine on mõneti problemaatiline. Ühelt poolt avaldas kirjaniku tegevusele mõju süvenev alkoholism, mistõttu pole Lutsu loomingulised ebaõnnestumised sel perioodil seletatavad ainuüksi kohanemiskustega, vaid ka üldise töövõime langusega. Teiseks on päevik väga katkendlik ning põgus (vahemikus 1947–49 igal aastal vaid üks sissekanne, 1950. aastal kolm, 1951. aastal neli). Seda huvitavam on, et nii harvade ülestähenduste seas on raskused maaelu kajastamisel sedavõrd palju mainimist leidnud. Kolmandaks aga on nii mõnigi Lutsu märkus esitatud selgelt iroonilises võtmes. Nii on päevikus 1951. aasta septembris konstateeritud: “Teeme, mis

⁹⁶ O. Lutsu loominguline plaan 1951. aasta kohta, 19.1.1951, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 83, l. 13.

⁹⁷ O. Lutsu kiri ENKL-i juhatusel, 27.8.1951, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 90, l. 5.

⁹⁸ J. Schmuuli kiri O. Lutsule, 30.8.1951, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 90, l. 6.

⁹⁹ Juhan Peegel, “Memuaarilisi saatemärkeid”, Luts, *Viimane päevik*, 5–11 (11).

¹⁰⁰ Valentina Luts, “Niisugune oli Oskar igapäevases elus”, *Mälestusi Oskar Lutsust*, koost. Meelik Kahu, Erik Teder (Tallinn: Eesti Raamat, 1966), 178–195 (194).

¹⁰¹ Päevikussekanne 16.5.1950–22.9.1951, Luts, *Viimane päevik*, 47.

¹⁰² Päeviku viimane sissekanne, 5.10.1952, Luts, *Viimane päevik*, 56.

me nüüd ka iganes teeme, kõik sünnib rahu tähe all ja stahhanovlikult.”¹⁰³ Kohatise justkui ülepakutud õhina taga (nt lubab Luts komanderingul mitte ainult vaatlejaks jääda, vaid “panna ka ise käed külge”¹⁰⁴) võib seetõttu aimata midagi muud kui ehedat entusiasmi. Lutsu stalinismiaegseid käsikirju uurides on Avo Rosenvald leidnud, et tugev enesetsensuur polnud Lutsule omane ning ta ei suutnud või ei üritanudki hoiduda ridade vahel (mõnikord aga ka varjamatult) oma arvamuse avaldamisest.¹⁰⁵ Ilmselt ei sea see kahtluse alla päevikus väljendatud mõtteid kolhooside oma silmaga nägemise vajalikkusest ning püüdeid sel teemal midagi avaldamisväärset kirja panna. Ent kirjaniku suhtumise osas toimuvasse ei jää kahtlust.

Ilmi Kolla oli erinevalt Lutsust noor ja kohanemisvõimeline luuletaja, kes paraku suri juba 21-aastaselt.¹⁰⁶ 1950. aastast alates oli Kolla NAK-i liige ning 1951. aastal sai ta Kirjanike Liidu kaudu loomingulise komanderingu Jõhvi.¹⁰⁷ Ilmi Kolla kaudu avaneb, kuivõrd oluline võis olla teatud autorite jaoks komanderingute finantskülg. Kolla kolhoosis töötavate vanemate majanduslik olukord oli raske, raha pidi ta endale, aga ka koju perele saatmiseks teenima ise kas töötades või avaldamiseks luuletusi kirjutades, ja seda juba alaealisena.¹⁰⁸ Summa, mis Kollale komanderinguks määrati, oli aga igati arvestatav, 700 rubla kahe nädala eest, samas kui ajalehe Säde korrespondendina oli tema terve kuu palk 790 rubla.¹⁰⁹

Komanderingult kodustele saadetud kirjades iseloomustas Kolla Jõhvi olusid vägagi vabalt ja kriitiliselt: terves linnas olevat pori põlvini ning asju saavat ajada üksnes vene keeles. “See ümbrus on jõle. Önn, et mulle anti siin olemiseks ainult 15 päeva – seepärast, et oli ka teisi komanderingu tahtjaid. Need päevad elan kuidagi ära. [...] Ise ju tahtsin.”¹¹⁰ Kehvad olud ei muserdanud Kollat ilmselt siiski üleliia, Eve Annuk on juhtinud tähelepanu Kolla boheemlaslikule elustiilile, mis muu hulgas kätkes endas seiklus- ja reisihimu.¹¹¹ Komanderingud pakkusid talle selles praktilist tuge.

¹⁰³ Päevikusissekanne 27.9.1951, Luts, *Viimane päevik*, 49.

¹⁰⁴ O. Lutsu loominguline plaan 1951. aasta kohta, 19.1.1951, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 83, l. 13.

¹⁰⁵ Rosenvald, “Oskar Lutsu käsikirjadest”, 65.

¹⁰⁶ Ilmi Kolla suri 1954. aasta detsembris pärast rasket operatsiooni, mis võeti ette kopsutuberkuloosi ohjeldamiseks. Tema elu ja loomingu erinevate külgede uurimisega on põhjalikult tegelenud Eve Annuk, *Ilmi Kolla ja tema aeg. Biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006).

¹⁰⁷ Eve Annuk, “”Mul on nii palju tahet kirjutada...”: Ilmi Kollast ja tema kirjadest”, *Tuna*, 3 (2007), 117–120.

¹⁰⁸ Eve Annuk, “Naised ja kirjanduslugu: tuntud ja tundmatu Ilmi Kolla”, *Ariadne Lõng*, 1–2 (2003), 72–90 (82–83).

¹⁰⁹ Annuk, “”Mul on nii palju tahet kirjutada...””, 119.

¹¹⁰ I. Kolla kiri kodustele, 22.11.1951, Annuk, “Ilmi Kolla viis kirja”, 121–123.

¹¹¹ Annuk, “”Mul on nii palju tahet kirjutada...””, 118.

Enne Jõhvi sõitu kirjutas Kolla sõbrannale: “Ma ise olen küll jälle lennus, täitsa peatumatult. Elan küll Tallinnas, küll Viljandis, küll mulgimaa kolhoosides, küll Kiviõli kaevandustes ja randades kalurite juures. Osalt mind komandeerib Kirjanike Liit, osalt sõidan omal algatusel, sest mul on tarvis palju, palju näha.”¹¹²

Ilmi Kolla oli autor, kes iseenda jaoks kirjutas sahtlisse oma sisemisest vajadusest lähtuvat ning sotsialistlikust realismist mõjutamata luulet, raha-teenimiseks aga teadlikult konformistlikke värse.¹¹³ Ometi ei valminud viimased Kollal niisama lihtsalt. Ka Jõhvi komandeeringu tulemuseks olid paar kaevurite-ainelist luuletust,¹¹⁴ mis kaldusid pigem lüürilisse laadi. Olles kaevandus-spetsiifiliste sõnade ning tööpaatose abil sotsrealistlikumaks kohendatud, kõlab neist ometi läbi hell ja poliitiliselt vähevõitluslik toon, mida Kollale ka kriitikas ette heideti.¹¹⁵ Nii oli sel noorel, andekal ning saadava tasu nimel vabatahtlikult võimumeelseid luuletusi kirjutaval autoril sotsialistliku realismiga täpselt samuti raskusi kui Lutsul.

Reaalsuse moonutamise kohustust ei olnud vaatamata ette antud malidele kasvõi juba mentaalses mõttes lihtne täita. Võimatu oli nähtut avalikkuse ees ausalt väljendada, samas oli aga raske seda ka täielikult eirata. Merilaas on oma Kaukaasia-reisi (1947) kohta meenutanud: “See sõit läbi sõjajärgse laastatud Venemaa oli jube. Süüa polnud midagi. Terve järgmise talve kirjutasin proosas raamatut “Gruusia reisikiri”, ent juba enne valmimist tahtsin selle ära põletada. [August] Sang peitis käsikirja minu eest ära, aga ma leidsin üles ja põletasin ikkagi ära. Sest see kõik oli vale! Ma olin palju asju ära jätnud, kõik hirmsad elamused jätsin välja.”¹¹⁶ Loomingulised komanderingud pakkusid küll võimalust reisida ning nii mõndagi näha, samas polnud aga elutingimused reisel alati just kõige roosilised ning käärid selle vahel, mida nähti ning mida sai kirja panna, võisid muuta kirjutamise lõhestavaks kogemuseks.

Komanderingute tulemused

Nõukogude võimu seisukohalt võib kirjanduse eesmärke vaadelda kahetiselt. Ühest küljest oli tarvis kujundada kirjandusest kiiresti reageeriv propagandarelv, mille nimel soositi tugevalt päevakajalist, tihti lühivormides

¹¹² I. Kolla kiri I. Jürnale, 1.11.1951, EKLA, f. 220, m. 11:5, l. 7/16.

¹¹³ Annuk, ““Mul on nii palju tahet kirjutada...””, 118.

¹¹⁴ Ilmi Kolla, Luulet 1951. a. – 1952. a., II vihik, 26.11 ja 18.12.1951, EKLA, f. 220, m. 6:4, l. 72–74.

¹¹⁵ Annuk, “Naised ja kirjanduslugu”, 76.

¹¹⁶ Kiin, *Kersti Merilaas*, 125.

loomingut, millega täita ajaleheveerge. Teisalt aga pidanuks uutes liiduvabariikides sündiv kirjandus andma tunnistust režiimi täisväärtuslikkusest. See eeldas, et uutes liiduvabariikides loodaks ka soliidsema ja püsivama loomuga kirjandust nõukogude vene sotsrealistliku klassika vaimus. Ka loominguliste komandeeringute toimimist sovetiseerimise vahendina on võimalik vaadata läbi selle, kuivõrd olid need toeks nimetatud kahe eesmärgi saavutamisel.

Nii-öelda riiklik tellimus operatiivsete ilukirjanduslike lühizänride järele oli intensiivne. Eelpool kirjeldatud partei otsuste aruteludel Kirjanike Liidus soovitati kirjanikel sageli kirjutada esmajärjekorras kiiresti ja lühidalt, rutt ja kärsitus peegeldusid ka kõrgemate partei- ja kultuuri-tegelaste suunistes. 1946. aastal märkis Karotamm eesti kirjanduse ühe põhihädana ära kaasajateemalise kirjanduse puudumise, lisades, et sõjast möödunud vähene aeg polevat seejuures vabanduseks, kuna “ega’s suured romaanid ei ole ainuke kirjanduslik žanr!”¹¹⁷ Semper aga juhtis seoses viisaastakuplaaniga eraldi tähelepanu just lühivormidele: “Meie tänapäeva elu pakub ohtrasti huvitavaid, iseloomulikke löikeid, mis nõuaksid kiiret tabamist kunstipärases lühivormis. Kas ei vääriks seda näiteks uue või taastatud kaevanduse käikulaskmine, uusmaasaaja esimene künd, külanõukogu koosolek, talgud?”¹¹⁸

Seejuures tõstis Semper eraldi esile *olukirjelduse*, mida Eestis polnud seni kasutatud, kuid mille olevat “osanud väga eluliseks välja arendada nõukogude kirjandus”.¹¹⁹ Juhan Peegel on olukirjeldust määratlenud kui publitsistlikel eesmärkidel (“avaliku arvamuse mobiliseerimine antud momendi kõige aktuaalsemate, kõige teravamate ühiskondlike probleemide ümber, lugejate [...] kirglik veenmine teatud suunas”) loodud kirjutist, mille erilise löövuse pidi tagama tegelikkuses esineva fakti veenvuse ühinemine kunstilise sõna emotsionaalsusega.¹²⁰ Värskeimas kirjandusloos tutvustatakse seda eesti kirjanduses juurutama hakatud spetsiifiliselt nõukoguliku žanrina, mis “loovis ebakindlalt faktoloogia ja seda siluva ideoloogia vahel ega osutunud elujõuliseks”.¹²¹ Stalinismiaegse kirjanduse iseloomustamisel on tihti märgitud piiride hägunemist ilukirjanduse ning ajakirjanduse vahel, mille põhjustasid propagandistlikud taotlused. Olukirjeldused, mille žanrilise kuuluvuse üle (kas pigem aja- või ilukirjandus?) leidis mitmeid

¹¹⁷ Nikolai Karotamm, “Märkmeid kirjanduslikest päevaküsimustest”, *Looming*, 9 (1946), 975–988 (978).

¹¹⁸ Semper, “Viisaastak ja kirjanikud”, 788–789.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Juhan Peegel, “Olukirjeldus kui žanr”, *Looming*, 8 (1960), 1239–1249 (1242–1243).

¹²¹ Epp Annus *et al.*, *Eesti kirjanduslugu* (Tallinn: Koolibri, 2001), 382.

erinevaid seisukohti,¹²² olid sellise kokkusulamise üheks selgeimaks avalduseks. Loomingulised komandeeringud omakorda olid nende kirjutiste praktiliseks eelduseks. Kui kirjanik muutus justkui korrespondendiks, info vahendajaks parteipoliitika ning ideoloogia seisukohalt olulistelt sündmuskohtadelt, oli tal vaja ka korrespondendi kombel ringi sõita.

Üldjuhul ununesid olukirjedused ajakirjanduse veergudele, aeg-ajalt koondati neid paremaks mõjulepääsemiseks koguteostesse.¹²³ Iseäralikumaks kujunes lugu Ranneti kahe mahuka olukirjeduse või nn dokumentaaljutustusega, mis ilmusid ka eraldi raamatutena: “Seltsimehed Torist” kajastas Tori hobusekasvanduse tegevust ning “Tugevate tee” elu Udeva sovhoosis, viimane arenes lausa romaani mõõtmetesse.¹²⁴ Kummaski paigas oli Rannet viibinud pikemat aega ning mõlemad kirjutised võttis esialgne kriitika vastu suure entusiasmiaga kui teosed, milles oli tunda “tõelist elu hingust”. Kiideti autori kohalike olude tundmist ning ühiskonnas esinevate konfliktide esiletoomist. Peagi järgnesid aga skandaalid, kui selgus, et lõviosa mõlema teose konfliktidest oli siiski kirjaniku fantaasia. Rannetile pandi nüüd vastupidiselt varasemaletele hinnangutele süüks, et ta oli tegelikkust pealiskaudselt tundma õppinud ning hinnanud fakte subjektiivselt oma teose vajadustest lähtuvalt. “Nii on tal Udeva sovhoosi halvad töötajad kõik lausa kahjurid,”¹²⁵ märkis Lembit Rimmelgas.

Probleem sündis vastuolust, mida kätkes endas tõsieluliste sündmuste sotsrealistlik interpretatsioon. Dokumentaaljutustuse žanr nõudis antud juhul reaalsete inimeste paigutamist konfliktidesse, mis esinesid vaid ideoloogilistes skeemides. See aga tähendas otseseid ja tõsiseid süüdistusi konkreetsete inimeste vastu, millega viimased muidugi leppida ei tahtnud. Tekkinud segaduse tõttu andis Kirjanike Liit koguni Uno Lahele ning Juhan Peeglile eraldi loominguulise komandeeringu ning toetuse sõiduks Udeva sovhoosi, kontrollima Ranneti komandeeringu põhjal sündinud teose tõlevastavust.¹²⁶ Lõpptulemusena jäidki teose IV ja V osa (mis olid ka probleemi peapõhjuseks, kuna kujutasid vahetult kaasaegseid sündmusi) käsikirja, üksikud katkendid jõudsid ilmuda ajakirjanduses. Ranneti nägemust Tori hobusekasvandusest käis samamoodi komandeeringuga sündmuspaigas

¹²² Peegel, “Olukirjedus kui žanr”, 1239–1243.

¹²³ Nt 1949. aastal kolhoositeemaline kogumik “Uued sihid”, 1952. aastal kogumik “Kommunismi suurehitustel”.

¹²⁴ “Seltsimehed Torist” ilmus raamatuna 1953. aastal, “Tugevate teest” ilmusid raamatuna I–III osa 1954. aastal.

¹²⁵ ENKL-i parteialgorganisatsiooni koosoleku protokoll, 18.12.1953, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 29, l. 74.

¹²⁶ ENKL-i juhatause koosoleku protokoll nr 15, 16.10.1953, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 113a, l. 118.

analüüsimas Aira Kaal.¹²⁷ Kirjanike Liitu kohustati arutama Ranneti “pealiskaudset suhtumist materjali kogumisse” Torist kõneleva olukirjelduse jaoks lausa ministri käskkirjaga.¹²⁸

Enamik komandeeringute põhjal sündinud tekste ei omandanud taolist mahtu ega kõlapinda nagu Ranneti teosed. Võrreldes hilisemate kirjanduslike sõitudega, oli stalinismiaegsete lähetuste haare kitsam nii geograafilises mõttes kui ka kirjandusliku väljundi poolest. Hilisemad reisirid ulatusid kõigisse maailmajagudesse ja töid endaga kaasa reisiridade žanri taaselustumise,¹²⁹ sõjajärgse kümnendi reisirid puudutasid aga peaaegu eranditult Nõukogude Liidu sisepiirkondi ning põhiosas majandusobjekte, nende tulemiks oli rida ajutise loomuga propagandistlikke *otšerkeid* ehk olukirjeldusi, luuletusi, novelle. Väikevormide vallas õnnestus nõukogude võimul tekitada eesti kirjandusse ruttu käibelt kaduv propagandakiht.

Lisaks sellele oli aga režiimil silme ees ka vajadus luua midagi püsivamat ning silmapaistvamat, mis annaks tunnistust õitsvast kultuurielust. 1950. aastate keskpaigas oldi paraku sunnitud tõdema, et taganõutud aktuaalsus jäi suuremate teoste tasandil sel perioodil praktiliselt kajastamata. Ka veel 1950. aastate teisel poolel pöördui kaasaja probleemide poole võrdlemisi arglikult ja eranditult publitsistlikes vormides.¹³⁰ On täheldatav lausa suundumus katkestada teose sündmustelõng just seal, kust algas nõukogude võimu kõige otsesem huvi: kas 1940. või hiljemalt 1944. aastal.¹³¹ Madalseis oli laiem, tabades kogu proosat ning eriti romaani. Kahtlemata oli selles oma roll asjaolul, et just mitmed võimekamad prosaistid olid läinud pagulusse, rida kodumaale jäänuid jälle kas ei osanud, ei tahtnud või siis neil ei lastud muutunud olukorras edasi tegutseda. Sõjaaegse tagalakogemusega nooremad autorid, kes nüüd moodustasid kirjanikkonna tuumiku, olid enamjaolt luuletajad.¹³²

Situatsioon oli aga eriti ebasoodus just hiljutiste arengute kujutamiseks. Kirjandusliku ainese seisukohalt loeti kaasajaks üksnes kõige viimaseid aastaid, isegi sõjajärgse perioodi puhul nihkus piir kaasaegse ning vananenud materjali vahel üha edasi. Oli ju näiteks 1947. aasta sügisel kirjanikel veel

¹²⁷ A. Kaal, aruanne ENKL-i juhatusese loomingulise komandeeringu – Tartusse, Torisse ja tagasi – ärakasutamise kohta, 29.12.1954, ERA, f. R-2067, n. 1, s. 10, l. 56–56p.

¹²⁸ ENSV põllumajanduse ja varumise ministri käskkirj nr 536, 10.11.1953, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 114, l. 193–195.

¹²⁹ Lehte Tavel, “Reisilt reisiraamatuisse”, *Keel ja Kirjandus*, 5 (1986), 270–279.

¹³⁰ Pärt Lias, *Eesti nõukogude romaan* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985), 75.

¹³¹ Maie Kalda, “Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas”, *Kohandumise märgid*, koost. Virve Sarapik, Maie Kalda (Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002), 55–66 (55).

¹³² *Ibid.*

keelatud kolhoose mainida, pool aastat hiljem sai see praktiliselt kohustuslikuks. Nii võis pikem teos “aeguda” juba enne käsikirja valmimist, sellele pidi aga järgnema veel vaevaline ning karisid täis avaldamisprotsess. Seetõttu oli kirjanikel märksa kergem kirjutada publitsistikanuppe, kui keskenduda põhjalikele proosateostele kiiresti muutuvates oludes ning võõras sotsrealistlikus vormis.¹³³ Et eksisteeris ka arvestatav nõudlus võimu poolt taoliste “nuppude” järele, võib kalduvuses publitsistikkusele ja lühidusele näha teatavat kompromisslahendust. Samas avaldus vastuoluline kalduvus iga järjekordse aktsiooni korral nõuda kiiret reageerimist lühivormides, kokkuvõtteid tehes aga heita ette suuremate teoste puudumist.

Üht-teist “aktuaalset” siiski kirjutati, teatud määral täitsid kaasaja-teemalise mahukama proosa osas valitsevat tühjust näiteks Leberechti jutustused. Kuid 1953. aastal kokkuvõtteid tehes tuli esimese nõukoguliku romaanina eesti kirjanduses arvesse ikkagi alles 1951. aastal ilmunud Hindi “Tuulise ranna” esimene osa,¹³⁴ mis nõuetele vastamiseks sai oluliselt ümber tehtud ning ilmus seetõttu uues trükis 1952. aastal. Selle sündmustik jäi 20. sajandi algusesse, olemuselt kuulus “Tuuline rand” rannakirjanduse hulka. Mitmed autorid on viidanud rannakirjanduse eriseisundile, mõnevõrra vabamale loomusele stalinismiaegses kirjanduspildis, kuna sellele puudusid eeskujud ning seetõttu ka kindlad nõuded ja piirangud nõukogude vene kirjanduses.¹³⁵ Nii toob Veiko Märka Smuuli ja Hindi ranna-aineliste teoste puhul esile nende realistlikumat sündmustikku ja isikupärasemat stiili, Cornelius Hasselblatt on leidnud, et vähemalt algversioonis ei olnud Hindi “Tuulise ranna” esimese osa puhul üldse tegemist sotsrealistliku kirjandusega.¹³⁶

Selles plaanis väärib ehk meenutamist, et komanderingute sihtkohtade hulgas figureerisid rannikualad peaaegu võrdväärseina kolhooside ja kaevandustega, olles ühtlasi mitme kõige aktiivsema komanderinguskäija meelispaikadeks (sh Hint ja Smuul). Kirjanike suunamiseks rannatemaatika juurde ei võetud kunagi midagi ette, seda valdkonda puudutati harva ja üldse üksnes kirjanike endi initsiatiivil. Näiteks uuriti 1947. aastal parteikoosolekul Aleksander Aulelt, kas Eestile omaseid kalurikolhoose üldse saab kirjanduses propageerida, mispeale viimane leidis, et põhimõttelisi probleeme sellega ei tohiks olla.¹³⁷ Kui algorganisatsioonis 1949. aasta sügi-

¹³³ Kalda, “Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas”, 56.

¹³⁴ Schmuul, “Eesti nõukogude kirjanduse olukorrast”, 1432.

¹³⁵ Märka, “Kala hakkas mädanema südamest”, 106.

¹³⁶ Hasselblatt, “The fairy tale of Socialism”, 233.

¹³⁷ ENKL-i parteialgorganisatsiooni protokoll nr 21, 10.9.1947, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 22, l. 49.

sel koostati aruannet “Kirjanikud ja kollektiviseerimise teema”, rõhutas Hint kalurikolhooside tähtsust ning nõudis, et resolutsiooni lisataks loetelu õnnestunud kirjandusest kalurikolhooside alal, mida ka tehti.¹³⁸ Nii olid loomingulised komandeeringud ehk mõneti toeks ka kohaliku eripära väljendamisele. Ametlikult sellist suundumust ei tõkestatud, kohtab vaid juhuslikke kriitilisi märkusi. Kirjanike Liidu parteialorganisatsiooni koosolekul järjekordset viisaastakuplaani arutades märgiti kord näiteks järgmist: “On vaja tähelepanu osutada suunamisele. Suunamist pole peaaegu olnud. Kuhu suunatakse tähelepanu? Kihnu saarele. See saar ei kannu meie majandust. Kuhu jääb tööstus, sovhoosid?”¹³⁹ Smuulilt pärinevatena said aga sellised sõnad vaevalt kõlada väga tõsimeelselt. Siis jälle vihjas vene kirjanik Ilja Amurski (keda ennast nagu Smuulgi viis tee sageli mere lähedusse) mõne autori kalduvusele otsida “kihnulikku eksootikat”, selle asemel et õppida tundma tõelist ja tüüpilist “eesti nõukogude tegelikkust”.¹⁴⁰

Nõukogude vene kirjanduses oli olnud kollektiviseerimise ja industrialiseerimise saatjaks vastavat tüüpi nn tootmisromaan. Stalinismiaegses eesti kirjanduses taoline romaan praktiliselt puudus. Ainsa erandina on Toominga romaani “Roheline kuld” (1950) hinnatud esimeseks katseks käsitleda romaanivormis otsese kaasaja probleeme. Raamat rääkis maaparandusest ning metsade korrashoiust, 1949. aastal oli Tooming viibinud ka 45-päevasel komandeeringul Alutaguse metsades.¹⁴¹ Romaan võeti vastu kiidusõnadega ning seda plaaniti esitada isegi Stalini preemia kandidaadiks.¹⁴² “Rohelisele kullale” tõmbas aga omas ajas kriipsu peale Toominga väljaheitmise parteist ning arreteerimine 1951. aastal. “Rohelisest kullast” hakati koheselt kõnelema vaid halvimat. See on vaid üks näide paljudest, kus kirjanduslik kohanemine ei pakkunud ei autorile ega tema teosele mingit kaitset “parteilise printsiipaalsuse” eest.

¹³⁸ Tegelikuses tähendas see tol korral küll lihtsalt Hindi enda olukirjelduste ning näidendi “Kuhu lähed, seltsimees direktor?” nimekirja lisamist. ENKL-i parteialorganisatsiooni lahtine koosolek ja koosoleku resolutsioon, 29.6.1949, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 24, l. 47–52.

¹³⁹ ENKL-i parteialorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr 12, 8.9.1952, ERAF f. 2477, n. 1, s. 28, l. 99.

¹⁴⁰ ENKL-i parteialorganisatsiooni koosoleku protokoll nr 5, 11.11.1954, ERAF, f. 2477, n. 1, s. 31, l. 92.

¹⁴¹ O. Toominga loominguline aruanne 1949. aasta kohta, EKLA, f. 301, m. 6:10, l. 69.

¹⁴² ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr 7, 9.12.1950, ERA, f. R-1765, n. 1, s. 54b, l. 31.

Kokkuvõte

Seni suhteliselt palju analüüsimist leidnud survepoliitika kõrval mõjutasid stalinismiaegset kirjandusprotsessi ka igapäevasemad, pragmaatilisemad ja vähem dramaatilised tegurid. Sovetiseerimise mehhanismid olid reaalsuses mitmepalgelisemad, kui väljendab rängele vastandusele üles ehitatud piitsa-prääniku kujund. Eluolulistele, nii majanduslike kui ka mittemateriaalsete tõkade selgitamine võimaldab kujundada mitmekülgsemat ja terviklikumat pilti sellest mõjuväljast, milles vormusid toonased teod ning tekstid. Nii oli ka loominguliste komanderingute kui suhteliselt konkreetset piiritletava ajastuomase nähtuse puhul tuntav ühtaegu nii institutsionaalne surve ja sund kui ka motiveerimine majanduslike jm hüvede abil, innustamaks nõuetele vastava loominguteket. Osalt toimusid komanderingud aga ka lihtsalt normaalse abivahendina loomingulises tegevuses, aidates kirjanikel mingilgi määral ületada toonases ühiskonnas valitsevat üldist suletust, kitsendusi liikumisele ning informatsiooni kogumisele.

Komanderingutel käimist propageeriti ja rahastati läbi nõukogulike, parteiliselt kontrollitud institutsioonide ning kahtlemata seostusid nendega riigivõimu vaatepunktist omad konkreetse eesmärgid, ennekõike loometegevuse suunamine parteipoliitiliselt aktuaalse ainese (nagu kollektiviseerimine ja industrialiseerimine) juurde, pakkudes kirjanikele ühtlasi praktilist tuge nende teemade toomisel kirjandusse. Kui hilisemal ajal muutus komanderingute roll loomingulise tegevuse toetamisel laiemaks ning avardusid reisimisvõimalused ja sõitude eesmärgid, siis Stalini aja kontekstis määrasid komanderingute sihtkohavaliku suuresti ideoloogilised kaalutlused, komanderinguid kasutati kokkuvõttes enim just nende objektide külastamiseks ning selliste teoste kirjutamiseks, mida tollane juhtkriitika kõige jõulisemalt nõudis. Seega on selge, et kirjanikud polnud oma valikutes vabad ning eksisteeris tuntav surve – olgugi pigem kaudne kui vahetu – kirjanike suunamiseks. Kõrgemalt poolt ette kirjutatud kohati hoogtöö korras toimuv tegutsemine võis eriti algusaastail tunduda arusaamatu, harjumatu ning loomuvastasena, nagu ka piirangud oma silmaga nähtu loomingulisele väljendamisele.

Ometi muutusid komanderingud juba 1940. aastate lõpuks laialdaselt kasutatavaks, kirjanikkond kohanes olukorraga ning õppis võimu pakutavaid vahendeid enda huvides ära kasutama. Paljugi sõltus kindlasti omandatud oskusest eesmärki ideeliselt õigesti sõnastada. Nõukogude võimu seisukohalt oli loominguliste komanderingute korraldamine otstarbekas, mis omakorda tingis vajaduse muuta nende kasutamine kirjanikele atraktiivseks. Nii seostuski komanderingutega kirjaniku jaoks mõndagi

positiivset. Komandeerimissummad moodustasid ühe konkreetse osa kirjanike toonasest materiaalse toetamise süsteemist: maksti soliidset päevarahaga, tasuta sõidukulud ning pakuti reisimisvõimalusi kogu Nõukogude Liidu piires ajal, mil elanikkonna enamusele polnud taolised vabadused mõeldavad. Kirjanikele võimaldati juurdepääsu paikadele, mis kaldusid olema tavainimesele nõukogude ajal suletud, aga ka kohtadesse, mille külastamine pole kunagi olnud enesestmõistetav (nagu kõikvõimalikud tootmisettevõtted). Nii oli kirjanikele tagatud avaram tegutsemisvabadus nii geograafilises kui sisulises plaanis, mida toonase suletud ühiskonna kontekstis võib näha kui teatavat privileegi.

Lõppkokkuvõttes oli loomingulistest komanderingutest siiski suhteliselt vähe abi aktuaalsete teemade valamisel mistahes püsivamasse ja mahukamasse vormi. Kirjandusliku produktsiooni osas oli see ennekõike süsteem ise, mis tõkestas esindusliku sotsrealistliku kirjanduse loomist. Laiemas plaanis kaalus nähtavasti nõudlus kiire propaganda järele ning vajadus siinset kirjanikkonda ja kirjandust “puhastada” ning kontrollida stalinismi perioodil kaugelt üles kõik muud eesmärgid. Kõikvõimalikud positiivsed stiimulid või praktilised abivahendid suutsid üsna vähe ära teha, kui neil tuli võidelda selliste takistustega nagu repressioonid, hirmuõhustik, ennustamatu kriitika. See-eest oli komanderinguil märkimisväärne roll ajakirjanduse täitmisel lühivormiliste ja lühiealiste propagandatekstidega “nõukogude tegelikkusest”. Nii suutsid loomingulised komanderingud vähemalt selles plaanis end õigustada.

ABSTRACT: *The creative trips of Estonian writers during the period of Stalinism*

The sovietization of Estonian literature in the post-war period has so far been analyzed mostly from the perspective of the repressive side of the Soviet cultural policy, focusing on such topics as the prohibition and destruction of literary heritage, censorship, repressions against writers, political and institutional control over literature. On the other hand, the use of economic and other benefits as motivators (like awards, authors' fees, traveling opportunities, prestige, etc.) has not yet received any detailed

attention, although their importance is quite frequently referred to. The practice of creative trips (*tvorcheskaya komandirovka*) can be seen as reflecting both sides of the cultural policy, thus showing that on the less dramatic level of everyday literary life the division between pressure and positive encouragement is at least in some cases not that clear-cut.

One of writers' most apparent functions in Soviet society was to operate as propagandists. As collectivization and industrialization were two of the substantial features of the Soviet regime, the literature also had no chance to avoid such subject matter. From the viewpoint of the authorities, creative trips were meant to help bring these themes into literature. The creative trips gave writers a chance to get to know "Soviet reality" – mostly collective farms and industrial objects like plants, mines, or construction sites. Writers were to make observations during their stay that usually lasted from a few days up to a month or two, and afterwards use this material in their creative work. Naturally, the actual depiction of reality had to follow the rules of Soviet ideology and the official method of writing, *Socialist Realism*.

The implementation of creative trips was carried out by means of Soviet institutions (mainly the Communist Party-controlled Estonian Soviet Writers' Union) that were established to control and direct literature. The archival documents show constant pressure on writers to make use of creative trips in their work. This pressure usually accompanied higher-level Party decisions (on agriculture, five-year plans, or even sports) that often were compulsory to discuss in the primary Party organization of the Writers' Union. Directly approaching certain authors was not very common, but overall pressure was permanent and explicit. The creative trips developed into a customary practice by the end of the 1940s. During the Stalinist period, the most intensive attention by far was paid to agricultural matters. In a way, the whole process of collectivization becomes thereby reflected in the archival documents of the Writers' Union. As the pressure on the farmers to join collective farms grew stronger, the demand on the writers to act as propagandists increased.

For the writers, these trips were on the one hand a necessity in order to depict collective farms or industry, as demanded. For the most part, the visited places matched the official recommendations – kolkhozes, sovkhozes, factories, and mines. As the aim was to promote active use of creative trips, the matter of how to make them attractive to the writers was taken into consideration. Funding of the trips shows their importance within the system of writers' material support. The daily allowance paid

to the writers was quite generous; furthermore, the creative trips enabled writers to travel around the entire Soviet Union. Through institutional authorization to writers' aims, the creative trips expanded their access to places usually closed for visitation, like factories or mines, but also places that were bound with specific restrictions during the Soviet period (for example, the coastal area which was regarded as a border zone, or archives). Creative trips can therefore be seen as a privilege in the Soviet context. But to some extent they were just a necessary means supporting the work of a writer in the form of financial aid and helping to overcome the systems overly harsh restrictions on movement and spread of information.

One of the goals of Soviet literature was to help fill magazines and newspapers with massive, constantly renewable propaganda. The nature of such literature was often journalistic, as it had to reflect the most recent issues of the day. The creative trips had notable importance in creating such short-term material. But, in addition, the Soviet regime had to demonstrate its superiority in the cultural field, as it was constantly competing with all other political systems. For this reason it was also necessary to create literature of a more permanent value. In Soviet Russia, the process of economic construction was accompanied by the so-called production novel, which focused on fulfilling a plan or completing a construction project. In Soviet Estonia, the creation of more substantial forms of writing like novels almost ceased during the post-war decade. A novel dealing with present-day matters is especially hard to find. The social and political situation created a whole set of difficulties that the writers had to face when focusing on longer works. Purges among writers, swiftly changing demands that were presented in the form of campaigns, strict and unpredictable criticism, and the complicated process of publication were obstacles against which positive encouragement or support were powerless.

AIVE MANDEL (b. 1985) is a M.A. student at the University of Tartu.